

El Nomenclàtor com a font per a l'estudi
territorial de la població a Catalunya.
Aplicacions, 1857 – 1998

ALBERT ESTEVE PALÓS
Tesi doctoral, 2003

Tesi doctoral

El Nomenclàtor com a font per a l'estudi
territorial de la població a Catalunya.
Aplicacions, 1857 – 1998

Autor: Albert Esteve Palós
Directora: Dra. Anna Cabré Pla

Programa de doctorat:
Geografia Humana (opció Demografia)

Departament de Geografia, Facultat de Lletres
Universitat Autònoma de Barcelona

Centre d'Estudis Demogràfics

Bellaterra. Febrer de 2003

Agraïments

Era una tarda d'Octubre de 1998 quan em van obrir una porta a la que jo no vaig trucar. Però no perquè no volgués entrar-hi, sinó perquè creia que no me l'obririen. Estava equivocat, doncs qui hi havia al darrera era la Dra. Cabré, que em va convidar a entrar al seu despatx per entusiasmar-me amb les seves propostes, que passaven principalment per demanar una beca de doctorat, que em va ser concedida al cap de dos mesos. Des d'aquella tarda, la Dra. Cabré es convertí en la meva padrina acadèmica i fada de la bona sort. La seva influència ha estat determinant en la meva formació en el sentit més ampli de la paraula, no només pel seu mestratge directe com a professora i directora d'aquesta investigació, sinó per les oportunitats donades, que, al cap i a la fi, demostren una confiança vers la meva persona de la que n'haig d'estar molt i molt agraït.

El Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona també em va obrir les portes. Finalitzada la llicenciatura, vaig incorporar-m'hi com a becari de doctorat en el programa de Geografia Humana (opció Demografia) que realitza amb col.laboració amb el Centre d'Estudis Demogràfics. Al Departament hi ha tots els meus professors i professores, dels qui ha estat un plaer aprendre Geografia i Demografia al seu costat. Com a becari, em sento especialment agraït per tot el suport ofert i per l'oportunitat d'estrenar-me com a docent. La Dra. Àngels Torrents m'ha ajudat sempre, també a que s'obris la primera porta. Gràcies a la Dra. Montserrat Solsona per aconsellar la meva candidatura a una beca de doctorat. Vull agrair especialment l'ajuda del Dr. Enric Mendizàbal, savi conseller i amant del rigor científic, de qui he intentat prendre exemple en la mesura de les meves possibilitats.

Gràcies al *Ministerio de Educación, Cultura y Deportes* per oferir-me el suport institucional i financer necessari per dur a terme aquesta procés de formació i recerca. Gràcies també per haver renovat any rera any la seva confiança en mi i fer possible una de les experiències més enriquidores d'aquesta etapa: desplaçar la beca al *Population Center* de la Universitat de Minnesota, on hi vaig estar per un període d'any i mig.

A Minnesota vaig adquirir nombrosos coneixements, la majoria dels quals han repercutit positivament en aquesta tesi. Tinc un record especial pel professor Robert Mc Caa, a qui vull agrair la seva generositat infinita i confiança dipositada en mi. De la mateixa manera, també vull destacar el suport institucional ofert pel *Minnesota Population Center* i pel seu director Steven Ruggles, així com també l'ajuda del meu coordinador Matt Sobek.

Vull agrair el suport ofert pel Centre d'Estudis Demogràfics, a la institució i a les persones que el componen. De totes he après molt, però voldria mencionar-ne algunes. A en Daniel Devolder i a en Marc Ajenjo els haig d'agrair el fet d'ajudar-me a interpretar els meus propis resultats, doncs en algunes ocasions se'm rebotaven com pilotes en un frontó. Joaquín Recaño ha estat el meu assessor especialista en temes varis, doncs toca totes les cordes. No em puc oblidar del meu filòsof de capçalera, en Julio Pérez, ni d'en Julian López, veí de replà i company de fatigues. Candi Abella m'ha escoltat sempre, fins que va creure que era millor que em dediqués a la tesi, gràcies Candi.

Menció especial mereixen els meus amics i companys de promoció Joan Garcia, Carlos Sánchez i Miquel Valls, als qui agraeixo sincerament la seva amistat i desinteressada ajuda. Més tard, arribaren en Joan Alberich, Noelia Cámara, Toni López i Ainhoa Alustiza, que participaren en el *gathering* fent gala d'una gentilesa immerescuda que espero recompensar. Gràcies a la Clara Cortina per posar *order out of chaos* de les meves lectures.

Però sobretot, res hauria estat possible sense els meus pares, avi i germà. A ells vull agrair tot el que m'han ensenyat, que és molt.

El darrer agraïment és per la Sònia, a qui dedico de tot cor aquesta tesi per tot el que ha fet i està fent per mi.

Índex

1. Introducció: antecedents i significació	1
1. 1. Motivacions inicials	2
1. 2. Els antecedents: els estudis territorials de la població a Catalunya i els treballs amb el Nomenclàtor	4
1. 2.1. Els estudis territorials de la població a Catalunya	10
1. 2.2. Aplicacions amb el Nomenclàtor i altres treballs relacionats	24
1. 3. Hipòtesis de recerca	35
Primera part. El Nomenclàtor	
2. L'estudi territorial de la població: el concepte estadístic d'entitat de població en el Cens	41
2. 1. Presentació	41
2. 2. El rol de la Geografia en el Cens	44
2. 2.1. Introducció al Cens	44
2. 2.2. Geografia i Cens	49
2. 2.2.1. La importància de la Geografia en les fases de preparació i execució d'un Cens: els districtes censals	51
2. 2.2.2. L'entitat de població entre les variables geogràfiques del Cens	53
2. 2.2.3. L'entitat de població en la difusió dels resultats censals	56
2. 2.2.4. L'entitat de població en el Cens: alguns exemples	57
2. 3. Reflexions entorn a l'entitat de població: variants i reptes en la captació estadística	62
3. L'entitat de població i el Nomenclàtor a Espanya	67
3. 1. Presentació	67
3. 2. El Nomenclàtor del Cens de Població	69
3. 2.1. Què és el Nomenclàtor	69
3. 2.2. Origen i història del Nomenclàtor	70
3. 2.3. La formació del Nomenclàtor	72
3. 2.4. El Nomenclàtor i el Cens	75
4. Els nomenclàtors en la història: revisió i anàlisi crítica dels continguts	77
4.1. El Nomenclàtor de 1857	77
4.2. El Nomenclàtor de 1860	79
4.3. El Nomenclàtor de 1873	82
4.4. El Nomenclàtor de 1887	84
4.5. Els nomenclàtors de 1900, 1910, 1920 i 1930	86
4.6. El Nomenclàtor de 1940	88
4.7. Els nomenclàtors de 1950 i 1960	90
4.8. Els nomenclàtors de 1970 i 1981	93
4.9. Els nomenclàtors de 1986 i 1996	95
4.10. El Nomenclàtor de 1991	98

5. L'entitat de població en el model espanyol: història, variables associades i trets característics	101
5. 1. La definició d'entitat en la història del Nomenclàtor	101
5. 2. Les variables del Nomenclàtor	104
5. 3. Trets característics de l'entitat de població en el model espanyol.....	107
6. Reflexions finals a la primera part: la qualitat formal del Nomenclàtor	113

Segona part. El Nomenclàtor a Catalunya, 1857 - 1998

7. La creació de la base de dades: informatització i integració dels nomenclàtors	119
7. 1. Presentació.....	119
7. 2. La creació de la base de dades: informatització i integració dels nomenclàtors	121
7. 2.1. Què és una proposta d'integració?	121
7. 2.2. Informatització i emmagatzament de les dades.....	126
8. Les entitats a Catalunya: evolució i distribució territorial, 1857-1998	131
8. 1. L'evolució de les entitats, 1857 - 1998	131
8. 2. La desigual distribució de les entitats, 1857 - 1998	135
8. 3. Anàlisi territorial del canvi entre nomenclàtors: efecte font o transformació del poblament?	151
8. 3.1. Descomposició per comarques del canvi entre nomenclàtors	153
8. 3.2. Distribució municipal del canvi entre nomenclàtors.....	157
8. 4. Consideracions finals	162
9. La població per entitats a Catalunya, 1887-1998	165
9. 1. Presentació	165
9. 2. La població per entitats, 1887 - 1998	167
9. 3. El creixement de la població per grandària poblacional de les entitats, 1887 - 1998	173
9. 4. La desigual distribució de la població per entitats, 1887 - 1998	178
9. 5. La distribució territorial de la població per entitats, 1887 - 1998	183
9. 6. La relació de masculinitat per entitats de població: un exemple d'aplicació a la Demografia.....	194
10. Els edificis i habitatges per entitats a Catalunya	197
10. 1. Presentació.....	197
10. 2. Els edificis per entitats, 1887 - 1940.....	197
10. 2.1. La relació entre població i edificis, 1860 - 1940.....	202
10. 3. Els habitatges per entitats, 1950 - 1991	205
10. 3.1. La relació entre població i habitatges, 1950 - 1991	209
11. La categoria de les entitats a Catalunya, 1857 - 1991: una aproximació qualitativa al poblament	211
11. 1. Introducció i metodologia	211
11. 2. La categoria de les entitats, 1857- 1991	215
11. 3. Estudi territorial de les entitats per categories	217

12. El Nomenclàtor en detall: la continuïtat temporal de les entitats de cinc municipis d'estructura diversa	229
12. 1. Presentació.....	229
12. 2. Vall de Boí	231
12. 3. Cerdanyola del Vallès.....	234
12. 4. Gratallops	237
12. 5. Oristà	238
12. 6. Tossa de Mar.....	243
13. La integració temporal de les sèries d'entitats: una proposta de millora	247
13. 1. Objectius i metodologia	247
13. 2. Les sèries integrades: cap a una major consistència temporal	250
13. 3. Anàlisi comarcal de les sèries integrades	254
13. 4. Consideracions finals	258
Tercera Part. Aplicacions amb el Nomenclàtor	
14. Rank – size versus lognormal: els processos aleatoris en el creixement de la població per entitats a Catalunya, 1887 - 1998	261
14. 1. Introducció: diferents aproximacions a l'estudi de les ciutats i sistemes de ciutats.....	261
14. 2. Objectius i aspectes nous d'aquesta aplicació	268
14. 3. Dades i Metodologia.....	271
14. 3.1. Dades: les entitats del Nomenclàtor com a unitat bàsica d'anàlisi.....	271
14. 3.2. Les aproximacions <i>rank-size</i> i lognormal: disseny i obtenció dels paràmetres... ..	272
14. 4. Resultats.....	275
14. 4.1. L'aproximació <i>rank-size</i>	275
14. 4.2. L'aproximació lognormal.....	283
14. 5. <i>Rank-size</i> versus lognormal.....	289
15. Caracterització morfològica i associació espacial del poblament a Catalunya, 1900-1998	291
15. 1. Introducció	291
15. 1.1. La perspectiva morfològica en els estudis d poblament.....	291
15. 1.2. Anàlisi espacial	293
15. 1.3. La forma del poblament a Catalunya	296
15. 2. Objectius i hipòtesis d'aquesta aplicació.....	299
15. 3. Metodologia	301
15. 3.1. Dades	301
15. 3.2. Indicador Morfològic del poblament (IM).....	303
15. 3.3. Indicadors d'associació espacial: global Moran's I i $G_i^*(d)$	307
15. 4. Resultats.....	310
15. 4.1. El poblament a Catalunya	310
15. 4.2. Associació espacial del poblament a Catalunya.....	316
15. 5. Consideracions finals	326
16. En resum i conclusió	329
Bibliografia citada	339
Fonts estadístiques	351
Annex	353

Índex de taules

Taula 4.1. Informació disponible per entitats, Nomenclàtor de 1857	79
Taula 4.2. Informació disponible per entitats, Nomenclàtor de 1860	81
Taula 4.3. Informació disponible per entitats, Nomenclàtor de 1873	83
Taula 4.4. Informació disponible per entitats, Nomenclàtor de 1887	85
Taula 4.5. Informació disponible per entitats, nomenclàtors de 1900, 1910, 1920 i 1930	87
Taula 4.6. Informació disponible per entitats, Nomenclàtor de 1940	90
Taula 4.7. Informació disponible per entitats, Nomenclàtor de 1950	92
Taula 4.8. Informació disponible per entitats, Nomenclàtor de 1960	92
Taula 4.9. Informació disponible per entitats, nomenclàtors de 1970 i 1981	94
Taula 4.10. Informació disponible per entitats, Nomenclàtor de 1986	97
Taula 4.11. Informació disponible per entitats, Nomenclàtor de 1996	97
Taula 4.12. Informació disponible per entitats, Nomenclàtor de 1991	99
Taula 5.1. Evolució del concepte d'entitat, 1857- 1998	102
Taula 5.2. Variables disponibles per entitat, 1857 - 1998.....	105
Taula 5.3. Variables disponibles per municipis (exclusivament), 1857 – 1998	106
Taula 7.1. Evolució del nombre de municipis de Catalunya, 1857-1991.....	124
Taula 7.2. Evolució del nombre de municipis per comarca, 1857 – 1991	125
Taula 7.3. Dades del municipi d'Abrera segons el Nomenclàtor de 1887	127
Taula 7.4. Dades integrades del municipi d'Abrera segons el Nomenclàtor de 1887	127
Taula 8.1. Distribució dels municipis segons nombre d'entitats, 1860 – 1998.....	139
Taula 8.2. Distribució dels municipis segons densitat d'entitats per km ² , 1860 – 1998	147
Taula 8.2. Distribució de les entitats per comarques, 1857 – 1998.....	155
Taula 8.4. Diferència en la xifra d'entitats entre Nomenclàtors per comarques, 1857 – 1998.....	156
Taula 9.1. Intervalls de població per classificar les entitats.....	168
Taula 9.2. Distribució de la població per grandària poblacional de les entitats, 1887 – 1998.....	169
Taula 9.3. Població acumulada per grandària poblacional de les entitats, 1887 – 1998	171
Taula 9.4. Evolució del total d'entitats per grandària poblacional de les entitats, 1887 – 1998	171
Taula 9.5. Relació de masculinitat per grandària poblacional de les entitats, 1960 – 1998.....	195
Taula 10.1. Distribució dels edificis per grandària d'entitat segons nombre d'edificis, 1860 – 1940	200
Taula 10.2. Edificis acumulats per grandària d'entitat segons nombre d'edificis, 1860 – 1940	201
Taula 10.3. Distribució de les entitats per grandària d'entitat segons nombre d'edificis, 1860 – 1940	202
Taula 10.4. Població i edificis, 1887	203
Taula 10.5. Relació entre població i edificis (R _{pe}) per grandària poblacional de les entitats, 1887 - 1940	204
Taula 10.6. Distribució dels habitatges per grandària d'entitat segons nombre d'habitatges, 1950 – 1991	207
Taula 10.7. Habitatges acumulats per grandària d'entitat segons nombre d'habitatges, 1950 – 1991	208

Taula 10.8. Distribució de les entitats per grandària d'entitat segons nombre d'habitatges, 1950 –1991	208
Taula 10.9. Relació entre població i habitatges (R_{ph}) per grandària poblacional de les entitats, 1950-1991	209
Taula 11.1. Proposta de classificació de les categories	213
Taula 11.2. Distribució de les entitats per categoria, 1857-1998.....	216
Taula 11.3. Distribució i evolució comarcal del nombre d'entitats amb categoria de ciutat, 1857 – 1998	218
Taula 11.4. Distribució i evolució comarcal del nombre d'entitats amb categoria de vila o <i>aldea</i> , 1857 – 1998	220
Taula 11.5. Distribució i evolució comarcal del nombre d'entitats amb categoria de poble o lloc, 1857 – 1998	221
Taula 11.6. Distribució i evolució comarcal del nombre d'entitats amb categoria de barri o raval, 1857 – 1998	222
Taula 11.3. Colònies industrials a Catalunya segons el Nomenclàtor, 1900 – 1991	227
Taula 12.1. Continuïtat de les entitats al municipi de Vall de Boí, 1857 – 1998.....	232
Taula 12.2. Població de les entitats de Vall de Boí, 1857 – 1998	233
Taula 12.3. Continuïtat de les entitats al municipi de Cerdanyola del Vallès, 1857 – 1998.....	235
Taula 12.4. Població de les entitats de Cerdanyola del Vallès, 1857 – 1998.....	236
Taula 12.5. Continuïtat de les entitats al municipi de Gratallops, 1857 – 1998.....	237
Taula 12.6. Població de les entitats de Gratallops, 1857 – 1998	238
Taula 12.7. Continuïtat de les entitats al municipi d'Oristà, 1857 – 1998.....	239
Taula 12.8. Població de les entitats d'Oristà, 1857 – 1998	242
Taula 12.9. Continuïtat de les entitats al municipi de Tossa de Mar, 1857 – 1998.....	244
Taula 12.10. Població de les entitats de Tossa Mar,1857 – 1998.....	245
Taula 13.1. Nombre d'entitats original i segons els diferents criteris d'integració, 1857 – 1998.....	251
Taula 13.2. Nombre d'entitats per comarques després de la integració segons el criteri de la població, 1857 – 1998	255
Taula 13.3. Mitjana i variació per comarques de la sèrie original i la sèrie integrada segons el criteri de la població.....	256
Taula 14.1. Coeficients de regressió (R) i b per a diferents llinars, 1887 – 1998.....	280
Taula 14.3. Freqüència observada i estimada, 1960 (basat en $\sigma = 1.85$ i $\mu = 5.39$).....	286
Taula 14.4. Resultats segons X^2 , 1887 – 1998.....	287
Taula 14.5. Resultats segons Kolmogorov-Smirnov, 1887 – 1998	287
Taula 15.1. Indicador Morfològic Global del poblament a Catalunya, 1900 – 1998.....	311
Taula 15.2. Indicador d'associació espacial Global Moran's I (estandarditzat), 1900-1998	317
Taula 15.3. Indicador d'associació espacial Global Moran's I (estandarditzat), 1900.....	318
Taula 15.4. Distància a la que s'observa un major grau d'associació espacial positiva, 1900 – 1998	318
Taula 15.5. Valors màxims i mínims per $G_i^*(d)$ i local Moran's I, 1998	325

Índex de gràfics

Gràfic 8.1. Evolució del total d'entitats a Catalunya, 1857 – 1998	132
Gràfic 8.2. Evolució del total d'entitats a Catalunya, 1900 – 1998	134
Gràfic 9.1. Taxes de creixement de la població per grandària poblacional de les entitats, 1887 – 1998	176 - 177
Gràfic 9.2. Corbes de Lorenz, 1887-1998.....	180
Gràfic 9.3. Índex de Gini, 1887 – 1998	182
Gràfic 10.1. Edificis totals a Catalunya, 1860 – 1940	198
Gràfic 10.2. Evolució dels habitatges a Catalunya, 1950 – 1991	206
Gràfic 11.1. Nombre de categories utilitzades per Nomenclàtor, 1857 – 1991	212
Gràfic 13.1. Evolució del nombre d'entitats original i segons els diferents criteris d'integració, 1857 – 1998	251
Gràfic 13.2. Nombre d'entitats integrades segons el criteri dels edificis i de la població, 1857 – 1998	252
Gràfic 14.1. Corbes <i>rank-size</i> , Catalunya 1887-1998.....	276
Gràfic 14.2. Evolució del paràmetre <i>b</i> per a diferents llindars de població, 1887 – 1998	278
Gràfic 14.3. Evolució dels paràmetres <i>b</i> i <i>a</i> (entitats \geq 500 habitants), 1887 – 1998.....	281
Gràfic 14.4. Evolució σ , 1887 – 1998.....	284
Gràfic 14.5. Evolució μ , 1887 – 1998.....	285
Gràfic 14.6. Freqüències observades i estimades per intervals de població, 1960	286
Gràfic 14.8. Diferència per intervals entre freqüències observades i esperades	288

Índex de mapes

Mapa 8.1. Distribució municipal de les entitats de població a Catalunya, 1860.....	141
Mapa 8.2. Distribució municipal de les entitats de població a Catalunya, 1887.....	141
Mapa 8.3. Distribució municipal de les entitats de població a Catalunya, 1900.....	142
Mapa 8.4. Distribució municipal de les entitats de població a Catalunya, 1930.....	142
Mapa 8.5. Distribució municipal de les entitats de població a Catalunya, 1960.....	143
Mapa 8.6. Distribució municipal de les entitats de població a Catalunya, 1981.....	143
Mapa 8.7. Distribució municipal de les entitats de població a Catalunya, 1998.....	144
Mapa 8.8. Densitat municipal d'entitats per km ² , 1860.....	147
Mapa 8.9. Densitat municipal d'entitats per km ² , 1887.....	148
Mapa 8.10. Densitat municipal d'entitats per km ² , 1900.....	148
Mapa 8.11. Densitat municipal d'entitats per km ² , 1930.....	149
Mapa 8.12. Densitat municipal d'entitats per km ² , 1960.....	149
Mapa 8.13. Densitat municipal d'entitats per km ² , 1981.....	150
Mapa 8.14. Densitat municipal d'entitats per km ² , 1998.....	150
Mapa 8.15. Distribució municipal de la diferència en el nombre d'entitats entre Nomenclàtors, 1860 – 1887.....	158
Mapa 8.16. Distribució municipal de la diferència en el nombre d'entitats entre Nomenclàtors, 1887 – 1900.....	158
Mapa 8.17. Distribució municipal de la diferència en el nombre d'entitats entre Nomenclàtors, 1900 – 1930.....	159
Mapa 8.18. Distribució municipal de la diferència en el nombre d'entitats entre Nomenclàtors, 1930 – 1960.....	159
Mapa 8.19. Distribució municipal de la diferència en el nombre d'entitats entre Nomenclàtors, 1960 – 1981.....	160
Mapa 8.20. Distribució municipal de la diferència en el nombre d'entitats entre Nomenclàtors, 1981 –1998.....	160
Mapa 9.1. Distribució de la població per entitats a Catalunya, 1887.....	186
Mapa 9.2. Distribució de la població per entitats a Catalunya, 1900.....	187
Mapa 9.3. Distribució de la població per entitats a Catalunya, 1930.....	188
Mapa 9.4. Distribució de la població per entitats a Catalunya, 1960.....	189
Mapa 9.5. Distribució de la població per entitats a Catalunya, 1981.....	190
Mapa 9.6. Distribució de la població per entitats a Catalunya, 1998.....	191
Mapa 11.8. Municipis amb presència d'urbanitzacions i població resident, 1970.....	224
Mapa 11.9. Municipis amb presència d'urbanitzacions i població resident, 1981.....	224
Mapa 11.10. Municipis amb presència d'urbanitzacions i població resident, 1991.....	225
Mapa 12.1. Localització dels municipis seleccionats per examinar la continuïtat temporal de les entitats.....	231
Mapa 15.1. Indicador morfològic del poblament (IM), 1900.....	314
Mapa 15.2. Indicador morfològic del poblament (IM), 1930.....	314
Mapa 15.3. Indicador morfològic del poblament (IM), 1960.....	315
Mapa 15.4. Indicador morfològic del poblament (IM), 1981.....	315

Mapa 15.5. Indicador morfològic del poblament (IM), 1998	316
Mapa 15.6. Associació espacial del poblament ($G_i^*(d)$), 1900	322
Mapa 15.7. Associació espacial del poblament ($G_i^*(d)$), 1930	322
Mapa 15.8. Associació espacial del poblament ($G_i^*(d)$), 1960	323
Mapa 15.9. Associació espacial del poblament ($G_i^*(d)$), 1981	323
Mapa 15.10. Associació espacial del poblament ($G_i^*(d)$), 1998	324

1. Introducció: antecedents i significació

Un capítol introductori a una tesi ha de satisfer dues necessitats bàsiques: situar-la en antecedents i destacar-ne la importància. Dit d'altra manera, es tracta d'explicar d'on es ve i cap a on es va, però sempre procurant que cap on es vagi no hi hagi anat mai ningú, com a mínim fins el dia de la defensa. Si no es fa així, no es compleix un dels requisits fonamentals que Umberto Eco (1982) a *Cómo hacer una tesis: técnicas y procedimientos de estudio, investigación y escritura* considera que ha de tenir qualsevol tesi: convertir al candidat el dia de la defensa en el millor expert mundial de la temàtica que estudia. Així ho diu Eco, així m'ho va transmetre la Dra. Cabré, directora d'aquesta investigació, i així ho intentat fer. Deia el poeta, que el camí es fa mentre es camina i tenia raó. Clar, que de camins n'hi ha molts a l'acadèmia i tots són camins compartits. N'hi ha d'amples i d'estrets, de curts i de llargs, de més i menys transitats, i de totes les variants possibles.

En aquest capítol, em proposo explicar-vos quin ha estat el meu camí particular pel que fa l'elecció de la temàtica i posterior realització d'aquesta tesi. Així doncs, m'he fixat tres objectius: explicar les raons del perquè he triat aquest tema; situar la temàtica en antecedents a partir de l'exploració bibliogràfica; i, un cop situats, plantejar les hipòtesis i elements nous d'aquesta investigació.

1.1. Motivacions inicials

Començar una tesi o qualsevol investigació enunciant l'interrogant que les desencadena és un recurs literari intel·ligent, però que no crec que obeeixi a la cronologia real dels esdeveniments, sobretot en l'època de joventut d'un investigador. Moltes de les preguntes que de jove m'han atret cap a la Geografia i la Demografia, he trobat més tard que ja tenien resposta, i la majoria de feia molt de temps. En la mesura que aprenia, més preguntes em plantejava i més respostes trobava. Grans dosis de recerca prèvia són necessàries per arribar a fer-se preguntes noves. Hi ha temes en que es més difícil i arriscat trobar noves qüestions, que no vol dir que no n'hi hagi. Per aquestes tasques, em remeto a les opinions dels teòrics, personatges amb un extens currículum acadèmic que coneixen els vaivens de la disciplina i entreveuen i determinen quins són els camins a seguir. Voldria citar, per exemple, els articles recents de García Ballesteros (2000), Graham i Boyle (2001) i Cutter, Colledge i Graf (2002). Atesa la dificultat de realitzar reflexions de certa volada, que facin trontollar les perspectives habitualment emprades i facin evolucionar el debat epistemològic, m'hauré d'emparar en l'especialització com a garantia de fer un treball nou.

La història pràctica d'aquesta tesi comença l'any 1998 quan, recent llicenciat, vaig sol·licitar una beca per realitzar els estudis de doctorat en Geografia Humana (opció Demografia), que han de culminar amb la presentació d'aquesta tesi doctoral. En aquells moments, la meva directora d'investigació, la Dra. Cabré, i jo, vam haver de triar un tema i dissenyar un pla de treball pels quatre anys de durada de la beca. La dilatada experiència de la Dra. Cabré i la meva condició de geògraf, amb voluntat de treballar temes de població, van ser factors decisius i suficients per acordar que la temàtica havia de girar entorn als aspectes territorials de la població.

Delimitat el gran tema, l'àmbit geogràfic d'estudi havia de ser Catalunya perquè, com a becari, m'estava incorporant al projecte I+D "*Población y migraciones en Cataluña*."

*Estudio territorial, histórico y prospectivo*¹, però també perquè és l'àmbit que tinc més proper.

De tota manera, des d'un primer moment, l'aspecte més nou de tots fou utilitzar el Nomenclàtor dels Cens de Població com a font per a l'estudi territorial de la població a Catalunya. L'elecció del Nomenclàtor va venir condicionada per dos motius: i) l'interès que la Dra. Cabré tenia per la font, que l'havia utilitzat en recerques anteriors; ii) i el fet que estaca essent informatitzada pel Centre d'Estudis Demogràfics i, per tant, la feia molt més accessible. Des d'aquell moment, el Nomenclàtor es convertí amb el meu company infatigable de recerca. La font, per sí mateixa, esdevenia així objecte d'estudi. És a dir, no només m'havia de fixar en els aspectes territorials de la població de Catalunya, sinó que també havia d'explorar i avaluar críticament la capacitat de la font per aproximar's-hi.

Ja tenia tema o camí per recórrer, si se'm permet seguir amb la metàfora, només era qüestió de posar-me a treballar. Al nostre entendre, el de la directora i el meu, la recerca s'havia de centrar en dos aspectes: el Nomenclàtor i els estudis territorials a Catalunya. Pel que fa la font, una recerca, que pretenia fer una explotació exhaustiva de la informació, exigia una investigació acurada sobre l'origen, història, característiques i filosofia. Respecte als estudis territorials, l'objectiu era determinar què s'havia dit, com s'havia dit i qui ho havia dit sobre el poblament a Catalunya, a fi i efecte de poder destacar l'aportació singular que en podia fer el Nomenclàtor.

Amb aquest esperit, el juny de 2000 vaig presentar la memòria de tercer cicle, que és l'antecedent més immediat d'aquesta tesi. La memòria portava per títol "El Nomenclàtor: una font per a l'estudi de la morfologia del poblament. Catalunya 1887-1998." (Esteve, 2000). De les dues parts en que constava, la primera la vaig dedicar a l'estudi de la font. En ella, vaig vessar-hi tot el que havia après del Nomenclàtor després de revisar amb detall totes les edicions i consultar la bibliografia i altres documents

¹ Equip: Anna Cabré -investigadora principal- Àngels Pascual, Àngels Torrents, Roser Nicolau, Juan Antonio Módenes, Antonio M. Solana (CED i Departament de Geografia de la UAB), Andreu Domingo, Daniel Devolder, Joaquim Recaño, Socors Sancho, Carme Ros, Inés Brancós (CED). Becaris: Albert Esteve, Isaac Torner. Dirección General de Investigación, Programa de Promoción General del Conocimiento, BSO2000-0477.

relacionats. En canvi, la segona part entrava de ple en l'anàlisi de les dades amb una finalitat concreta: estudiar la morfologia del poblament i determinar els àmbits d'influència dels diferents tipus, segons presentessin un poblament més o menys concentrat. Per raons que exposo en la memòria, en aquella ocasió no vaig utilitzar tots els Nomenclàtors, ni tampoc vaig fer una explotació exhaustiva de la informació.

Els resultats obtinguts amb la tesina em van animar a prosseguir en aquesta mateixa direcció. En aquest aspecte, la tesi havia de ser: i) un treball sobre la font i el concepte clau d'entitat de població; ii) una explotació exhaustiva de les dades per Catalunya de tots el Nomenclàtors; iii) i unes aplicacions específiques a l'estudi del poblament. Les hipòtesis de treball, les principals aportacions i l'estructura final de la tesi no quedaren definides fins més tard. Prèviament, era necessari conèixer com, quan, i qui havia dit què sobre la distribució territorial de la població a Catalunya i sobre la font. Tot seguit, exposo els principals resultats d'aquesta recerca.

1.2. Els antecedents: els estudis territorials de la població a Catalunya i els treballs amb el Nomenclàtor

Els antecedents fan referència a tot allò que s'ha fet amb anterioritat a la tesi i té relació directa o indirecta amb aquesta, ja sigui perquè la determina o n'exerceix certa influència. Establir quins són els antecedents no és feina fàcil. Els criteris poden ser més o menys restrictius. Recordo algun professor d'haver-nos comentat, en to irònic, que hi havia escoles que es dedicaven a escriure una cosmologia abans de d'adreçar cap tema en concret. Evidentment, tots convindrem que això no és necessari en aquesta tesi. De fet, si m'ho demanessin tampoc em considero capacitat per fer-ho.

A grans trets, i sense entrar en aspectes epistemològics, aquesta és una tesi de geografia de la població i no de demografia. Com senyala Mendizàbal (1996) en la seva tesi doctoral, "tots els aspectes que estudia la demografia també ho fa la geografia de la població, però incidint, sobretot en els aspectes espacials" (Mendizàbal 1996 p.16). Ara bé, García Ballesteros (2000) es pregunta si la geografia ha de limitar-se a estudiar les

propietats espacials de la població o si, per contra, ha d'incorporar noves dimensions. Per un cantó, hi ha els partidaris de la demografia espacial i, per l'altre, els que aposten per una geografia social, que amplii l'objecte d'estudi fins a incloure el context social i acadèmic. Per García Ballesteros, la demografia espacial s'ha acabat imposant, tot i caracteritzar-se per una falta de discussió epistemològica, si es compara amb altres branques de la geografia.

En aquest sentit, les conclusions de García Ballesteros coincideixen amb el que Graham i Boyle (2001) diuen en relació als trets que han caracteritzat la disciplina: i) metodològicament conservadora; ii) poc desenvolupada teòricament; iii) i eminentment centrada en l'estudi de les migracions. La disponibilitat de grans bases de dades és apuntada com la principal culpable del caràcter conservador de la disciplina. L'excés d'informació no aguditza la invenció, sinó que amb la simple exposició dels resultats n'hi ha prou.

La geografia de la població, Segons Noin i Thumerelle (1993), es pot dividir en tres grans branques: i) repartició espacial; ii) estructura; iii) i dinàmica. La primera branca tracta els temes de població rural-urbana i els sistemes de poblament. La segona estudia les característiques d'aquesta població en funció d'un conjunt de variables, que es poden agrupar en tres grans grups: demogràfiques, socioculturals i econòmiques. Finalment, la tercera branca estudia la dinàmica de la població a través de la fecunditat, mortalitat, migracions internes i externes. Evidentment, no són temàtiques independents, sinó que hi ha múltiples interdependències entre elles. Per exemple, l'estructura condiona la dinàmica com la dinàmica a l'estructura i tot plegat condiona la repartició espacial. Però també, encara que menys estudiat, la repartició espacial condiona l'estructura i la dinàmica de la població en el territori.

De les tres branques citades amunt, aquesta tesi se situa, sobretot, en la primera d'elles: la que analitza la repartició espacial de la població. Alhora, aquesta branca se subdivideix en tres grups: geografia de la població urbana, geografia de la població rural i geografia del poblament. La primera, se centra en l'estudi dels assentaments urbans,

que no entraré a definir perquè fora necessària una altra tesi. Per contra, la geografia rural estudia tots aquells assentaments que, per oposició als anteriors, són considerats rurals. En tercer i darrer lloc, existeix la geografia del poblament que és, seguint la lògica de Carter (1983), la geografia de tots els assentaments humans:

“La aceptación de una disciplina especializada denominada “Geografía Urbana” implica que existe un campo de estudio que no es otra cosa que parte de la “Geografía de los asentamientos humanos” y que contrasta, en particular, con el estudio de los asentamientos rurales”. (Carter 1983, p. 137)

Aquesta investigació se situa de forma específica en aquest darrer grup, el de la geografia del poblament. Filant més prim, hauria de dir que aquesta és una tesi sobre fonts d'informació estadística per a aproximar-se a la geografia del poblament a Catalunya.

Els geògrafs s'han preocupat al llarg del temps per la relació entre els éssers humans i l'espai. El poblament és una relació entre població i territori, que utilitza normalment criteris de densitat i distribució (Cabré 1991). El diccionari demogràfic de Roland Pressat (1987) ens diu que el poblament *“designa, a la vez, las modalidades según las cuales un territorio recibe su población, y los resultados de este proceso en cuanto al reparto geográfico resultantes”*.

Hervé LeBras (1996, p. 6) diu: *“la texture de l'espace est plus compliquée que celle du temps, car il se déplie en deux dimensions désordonnées, tandis que le temps évolue dans un seule dimension ordonnée du passé vers le futur”*. Les causes del poblament són diverses i com diu LeBras poden interactuar en el temps i l'espai generant múltiples formes. Hi ha causes d'ordre físic, ecològic, històric, demogràfic, social, econòmic, polític i administratiu, entre d'altres. El Nomenclàtor no proporciona informació sobre aquestes causes, car no sabem quan, com i perquè hi ha un assentament d'una determinada grandària en un lloc i no en un altre. Per contra, gràcies a aquesta font, si

que podem conèixer quines són les empremtes d'aquestes causes en el territori. Així doncs, de les dues dimensions a les que fa referència Pressat (1987) en la seva definició de poblament adopto la segona: la que fa referència a la repartició geogràfica de la població i no tant la que s'ocupa d'estudiar les modalitats segons les quals un territori rep la població.

A escala regional, hi ha diversos criteris de classificació del poblament: i) el morfològic distingeix entre poblament rural i urbà i els respectius subtipus (per exemple, població rural concentrada i dispersa); ii) el demogràfic distingeix els llocs habitats segons llur índex demogràfic, sobretot en relació amb el nombre d'habitants; iii) el funcional es basa en el paper socioeconòmic representat per les entitats de població: centre de mercat nacional, regional, local, etc. (Vidal Bendito 1978a, p. 155). De les tres perspectives, la morfològica i la demogràfica són les que utilitzaré, perquè són les úniques que la font permet adoptar.

Pel que fa a la geografia del poblament, l'any 1991, en el marc del I Congrés Català de Geografia, Mendizàbal (1991) reivindicava la recuperació dels estudis de poblament en geografia, que tradicionalment s'havien caracteritzat per tractar temes com: i) la concentració o dispersió dels habitatges en una regió; ii) l'estructura interna dels nuclis de població, en relació a la seva morfologia com en la relació que hi ha entre els éssers humans i els sistemes agrícoles; iii) els aspectes històrics, els orígens i evolució dels diferents tipus de poblament. També formen part dels temes clàssics els estudis sobre la distribució dels assentaments en el territori a partir de conceptes com la distància, l'accessibilitat i la jerarquia. Les temàtiques van anar evolucionat cap aspectes com el declivi de les grans ciutats, la pèrdua de població dels districtes centrals i l'aparició de noves ciutats. En contraposició a aquestes temàtiques, Mendizàbal proposava recuperar els temes de poblament per analitzar processos com la urbanització, desurbanització o gentrificació.

No es pot dir que aquesta investigació sigui una resposta a la reivindicació de Mendizàbal, ja que, si bé s'inscriu dins la geografia del poblament, no tracta en especial

cap de les tendències que l'autor apuntava. Es tracta, més aviat, de recuperar les temàtiques clàssiques des del tractament estadístic d'unes dades que no són noves, però que fins ara no han estat explorades ni explotades de forma exhaustiva.

En aquell mateix congrés, Cabré (1991) senyalava la importància de la geografia en els estudis de població. De fet, l'autora considerava que la geografia era un dels camins que podien prendre els estudis de població per sortir de l'impasse en que es trobava la demografia. Tota població té un moment i un lloc determinat. Si bé les dades demogràfiques sempre estan relacionades amb un espai concret, l'espai ha estat considerat en poques ocasions com una variable explicativa.

No és el cas, però, dels estudis sobre la difusió de les innovacions (Hagenstrand 1973), en els que l'espai hi juga un paper central. En demografia, s'han publicat alguns treballs en els que l'espai s'incorpora com una variable explicativa (Montgomery 1993, Bocquet Appel 1998, Balabdaoui et alii 2001). En l'àmbit català, Arribas (1991) plantejà la necessitat de comptar amb indicadors territorials en els estudis demogràfics. En concret, l'autor feia referència a les projeccions demogràfiques, que havien de considerar aspectes com el nivell de saturació, basat en la relació entre superfície urbanitzada i urbanitzable.

En general, però, tal i com reclama John Weeks (en premsa), és necessari passar dels *geographic awareness* al *geographic consciousness*. Què vol dir això? Doncs que no només s'ha d'advertir que hi ha diferències en la distribució espacial d'una determinada variable, sinó que s'ha de prendre conscientment l'espai com a element generador d'aquestes desigualtats. La importància del lloc on passen les coses té molt a veure amb el que avui es coneix com el estudis ecològics en població. És a dir, com l'entorn afecta la conducta de les persones i com les persones modifiquen l'entorn. Com veurem, jo no treballaré les implicacions que la repartició de la població en l'espai té en terceres variables, encara que seria el proper pas a fer.

Dit això, l'exploració bibliogràfica no s'ha limitat a aquells treballs que fan referència a les fonts estadístiques per a l'estudi del poblament a Catalunya. No ho he fet perquè, com tindrem ocasió de veure, el nombre de documents amb aquestes característiques és més aviat escàs. Així doncs, he ampliat els límits de la recerca bibliogràfica a tots els treballs de geografia de la població que tractin la distribució territorial de la població a Catalunya. Sóc conscient, però, que he deixat temàtiques importants fora de l'abast. Per exemple, tota la literatura existent sobre la proposta de divisió territorial de Catalunya, sorgida de la Ponència d'Estudi de la Divisió Territorial creada pel govern de la Generalitat l'any 1931. Una tria de les principals aportacions al debat que suscità aquesta ponència es troba a *El debat de la divisió territorial de Catalunya* (Lluch i Nel·lo 1984).

Per classificar i presentar aquesta informació hi ha diverses alternatives en funció que el criteri sigui: i) any de publicació, dóna una idea de què i com s'ha estudiat què en cada moment; ii) període d'estudi, ofereix una visió endreçada cronològicament de l'evolució de la distribució territorial de la població a Catalunya, que alhora permet veure com s'ha tractat un mateix període des de diferents perspectives; iii) àmbit d'estudi, classifica els treballs segons tractin, els municipis urbans, rurals o tots els assentaments del conjunt o part de Catalunya.

En qualsevol cas, la informació sempre és la mateixa però endreçada de diferent manera segons el criteri que s'utilitzi. Cadascuna d'aquestes opcions obeeix a una determinada concepció de com desenvolupar els antecedents. La primera ofereix una visió de com ha evolucionat la disciplina, la segona se centra en el canvi temporal de l'objecte d'estudi, i la tercera es basa en l'espai. De totes tres, he escollit la tercera opció. A continuació presento els resultats de l'exploració bibliogràfica organitzats en dos grans blocs: i) els treballs dedicats a la repartició espacial de la població a Catalunya, organitzats segons facin referència al conjunt dels assentaments, a la població urbana o a la població rural; ii) els treballs metodològics o aplicats dedicats al Nomenclàtor o que hagin utilitzat les seves dades.

1.2.1 Els estudis territorials de la població a Catalunya

El poblament a Catalunya

Per iniciar aquest apartat, voldria fer esment d'un treball recent encara no publicat sobre els estudis de poblament a Catalunya, i que té per autors Módenes i Sánchez (2001). Es tracta d'un treball de recull bibliogràfic, a partir del qual es pot extreure informació interessant sobre què interessa als estudis de poblament. Aproximadament, un quarta part dels treballs tracta el tema de la distribució territorial (25,19% de 517 referències catalanes consultades). A més distància, hi ha primer els treballs sobre el poblament rural (16,28%) i segon els dedicats al poblament urbà (13,95%). Amb un percentatge inferior al 10% hi ha temes com l'impacte territorial, el turisme, la suburbanització i la contraurbanització.

Com el seu nom indica, els treballs sobre el conjunt dels assentaments inclouen els assentaments urbans i els rurals i, gràcies a això, se solen posar de manifest les desigualtats territorials existents entre aquests dos tipus. En perspectiva històrica, quan s'analitza la repartició espacial de la població, és inevitable parlar de desequilibris territorials. Per lògica, els desequilibris són deguts a una evolució desigual en territori, que alhora obeeix a factors com una desigual industrialització, xarxa de transports o dinàmica demogràfica, entre altres. El to demogràfic, més que el geogràfic, domina en la majoria de treballs consultats, tot i que no n'hi ha cap que s'oblidi de fer referència a la desigual repartició espacial de la població. Les unitats territorials més habituals són la comarca i el municipi. Els períodes d'estudi varien. Destacaria, però, la manca de treballs dedicats a la repartició espacial de la població anteriors al segle XIX i una majoria de documents centrats en l'evolució posterior als anys 50s del segle XX.

Per a una introducció a l'evolució del poblament a Catalunya, es recomana veure les actes del V Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya (2000). Tot i que s'escapa del període d'estudi d'aquesta tesi, limitat per la disponibilitat de la font estadística amb la que es treballa, en aquest congrés es van presentar ponències sobre

l'estructuració del territori islàmic de Catalunya (Epalza 2000), l'època medieval (Sabaté 2000), els segles XVI i XVII (García Espuche 2000) i el segle XVIII (Burgueño 2000b). En aquests segles no hi havia fonts estadístiques consistents i de cobertura territorial completa per aproximar-se a la distribució territorial de la població.

Per la Catalunya Islàmica, Epalza destaca la importància dels eixos viaris com a elements estructuradors de l'espai. A la Catalunya medieval, l'articulació del territori combinava quatre elements adaptats, cadascun, a l'evolució diacrònica dels valors medievals: espai natural, capitalitats regionals (nucli central i la seva regió), situació jurisdiccional i la tradició (Sabaté 2000, p. 36). Segons García Espuche, entre 1550 i 1640 es produeixen a Catalunya canvis decisius: especialització productiva i, de forma inseparable, la consolidació d'un sistema de ciutats eficaç que es recolza en aquella especialització. Barcelona va ser el motor de la transformació econòmica, tot i que el seu impuls s'estengué ràpidament a altres ciutats. La millora de les comunicacions va ser un factor decisiu per impulsar el comerç entre ciutats. L'aportació de Burgueño (2000b), que gira al voltant de l'articulació territorial del segle XVIII, se centra bàsicament en els aspectes administratius.

L'obra de Josep Iglésies és d'obligada referència entre aquells que alguna vegada han tractat la repartició espacial de la població a Catalunya. Iglésies té el mèrit afegit que en moltes ocasions les seves anàlisis foren realitzades sobre la base de dades recuperades per ell mateix. A les *Memorias de la Real Academia de Ciencia y Artes de Barcelona* hi apareixen publicats diversos documents de l'autor. Iglésies (1961) reflexiona sobre el moviment demogràfic de Catalunya entre 1857 i 1950. A partir de les dades del Cens, l'autor analitza el creixement de la població per grandària municipal per constatar que hi ha un comportament diferenciat. L'evolució en el temps no és constant. La població rural disminueix entre 1857 i 1900, s'atura i fins i tot es recupera entre 1900 i 1920 i torna a davallar en la dècada dels 30s.

Uns anys més tard, Iglésies (1967) indaga sobre la població de Catalunya, però ara per a la primera meitat del XIX. En aquesta cas, com es tracta de l'època pre-estadística, la

reflexió sobre les fonts disponibles i la seva qualitat és més necessària. Segons Iglésies, existeixen tres textos per estudiar la població de Catalunya en la primera meitat del segle XX. El primer fou encarregat per l'intendent general de l'exercit i el Principat Vicente Frígola i va aparèixer l'any 1824. El segon es degut a Joan Bautista Galobardes i porta el nom *Cataluña en la mano*, imprès l'any 1831. El tercer document és el *Diccionario Geográfico – Estadístico de España y sus posesiones de ultramar* de Pascual Madoz, que es començà a imprimir l'any 1946 i es va acabar l'any 1950. Com a prova d'una gran professionalitat i disciplina científica, l'autor compara els resultats dels tres treballs i en fa un judici crític. A partir d'aquí, el treball mostra l'evolució de la població, la densitat i els moviments de població prenen els veïns i els habitants com a unitats de referència.

La població de Catalunya de Lluís Recolons (1974) és, sense dubte, una obra de referència en els estudis sobre la distribució territorial de la població i l'evolució demogràfica de Catalunya entre 1900 i 1970. L'obra proporciona informació en aspectes com la mortalitat, la natalitat, el creixement natural i el migratori per quatre àmbits diferents: Catalunya, totes les províncies excepte Barcelona, l'àrea metropolitana de Barcelona i Barcelona municipi.

L'any 1982 es publica *Reconeixement Territorial de Catalunya*, una extensa obra organitzada en volums que tracten temàtiques diferents. El volum 6 és dedicat al poblament i els recursos humans (Cabré i Pujadas 1982). El període d'estudi va de 1900 a 1975. Les fonts utilitzades són censos, padrons i el moviment natural de la població. L'objectiu del treball era situar en el temps i l'espai les principals magnituds demogràfiques. La diferent dinàmica en el creixement vegetatiu, les migracions internes i la immigració extracatalana són factors que, en conjunt, expliquen el perquè de la desigual distribució de la població en l'espai. Però, per sobre de tot, d'aquest treball cal destacar-ne una conclusió important: la dissociació entre problemes de població i problemes de territori. En paraules de Cabré i Pujadas: "*mientras que el territorio de características regresivas es mayoritario en Cataluña, con tendencia a aumentar, una inmensa mayoría de la población, con tendencia a crecer, tiene por cuadro de vida la*

reducida franja dinámica del territorio. Se acentúa así una disociación entre “problemas de población” y “problemas territoriales” que podría considerarse como una de las mayores alineaciones de los tiempos presentes” (1982, p. 104-105).

En aquesta mateixa direcció, Cabré i Pujadas (1984, 1985) reflexionen sobre les tendències demogràfiques recents a Catalunya i llur repercussió territorial. El període d'estudi es limita als anys que transcorren entre 1950 i 1982. Dins d'aquest interval, l'any 1975 apareix com el punt d'inflexió que inicia un període de baixada de la nupcialitat i la natalitat i quan s'inverteix la relació migratòria amb la resta d'Espanya. És produeix, per tant, una certa convergència territorial dels valors que atura, si més no, el procés generador de desequilibris territorials.

Sobre les noves tendències del poblament que s'originen a partir de l'any 1975 en parlen també Arribas i Mendizàbal (1991). Per referir-se a aquest període, els autors parlen de Catalunya postindustrial, caracteritzada pels processos de suburbanització, desurbanització, gentrificació i augment de la mobilitat residencial. La majoria d'aquests processos tenen lloc dins l'àmbit de la regió metropolitana de Barcelona, on viuen tres quartes parts de la població de Catalunya.

Pel període 1975-1986 disposem d'una estudi sobre la població de Catalunya que inaugura la sèrie de treball finançats pel Departament de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya. En aquest cas, Pujadas i Mendizàbal (1991) analitzen el creixement de la població, el creixement natural i migratori i l'activitat per tres nivells de desagregació: el conjunt de Catalunya, les comarques i els municipis. Per problemes de significació estadística, només consideren aquells municipis que tenen 5.000 o més habitants o són capitals de comarca. La davallada de la natalitat i la inversió dels corrents migratoris són els trets definidors bàsics d'aquest període, en el que tendeixen a homogeneïtzar-se territorialment els comportaments demogràfics. Només la població en municipis litorals-turístics segueix creixent. L'estudi entra amb més detall a explicar les causes que expliquen el creixement d'unes comarques i el decreixement d'unes altres.

La població de Catalunya, 1986-1991 (Ajenjo i altres 1998) continua la sèrie encetada amb el treball anterior. L'estructura de l'informe és semblant a l'anterior pel que fa a les escales i el temes que tracta, tot i que en aquest cas no es fa referència a l'activitat. El creixement de la població segueix estancat en aquest quinquenni, el creixement natural es redueix encara més. Les comarques que creixen són les mateixes que ho feien entre 1981-1986.

Pel segle XIX, Oliveras (1994, 2000) ha treballat la formació dels desequilibris territorials a Catalunya durant aquest període. La industrialització va fer més evidents les desigualtats, que a inicis de segle no eren tan accentuades com ho eren a finals. El motor del desenvolupament industrial va ser la indústria tèxtil, concentrada essencialment al Pla de Barcelona i a les seves comarques veïnes: Maresme, Vallès Occidental i Baix Llobregat. La xarxa de carreteres és apuntada com una de les causes generadores de desequilibris territorials, ja que aquesta no es va estendre per tot el territori sinó que beneficià unes àrees sobre la resta. Les comarques litorals foren les principals beneficiades per la millora en la xarxa de transport viari. A més, la xarxa ferroviària reforçà la xarxa bàsica de carreteres i es desenvolupà entre les àrees més poblades i d'orografia més planera.

Per l'àmbit de la regió metropolitana de Barcelona i el període 1990 – 1995, Cabré i Módenes (1997) analitzen la dinàmica demogràfica recent, lligada sobretot a la mobilitat residencial associada a la nupcialitat i a l'impacte que aquesta té sobre el creixement de la població dels municipis. Módenes (1998) aprofundí encara més en aquesta temàtica en la seva tesi doctoral, dedicada a l'estudi de la mobilitat residencial a l'àrea de Barcelona.

Per cloure aquest apartat, res millor que fer-ho amb una visió de conjunt del que ha estat l'evolució de la distribució territorial de la població a Catalunya. Per oferir una síntesi de tots els processos que han tingut lloc podem utilitzar els coremes. Mendizàbal (1993) proposa un model espacial per a la interpretació territorial de Catalunya basada

en quatre coremes bàsics: els trets físics, la història, les relacions amb l'exterior i l'estructura interna. El resultat final ofereix una versió simple però prou il·lustrativa del que és la realitat territorial de la població a Catalunya. L'autor parla d'una Catalunya en silenci, que no fa soroll, i la del soroll, que territorialment ocupa menys que la primera però en volums de població és molt més gran.

Del estudis sobre la repartició espacial de la població presentats fins ara voldria destacar alguns trets característics: i) en primer lloc, la utilització de censos i padrons com a fonts principals de dades; ii) en segon lloc, el predomini de l'escala municipal o comarcal en l'anàlisi i presentació dels resultats; iii) en tercer lloc, la condició que imposa la disponibilitat de dades per delimitar els períodes d'estudi i fer les subdivisions en etapes; iv) finalment, el caràcter descriptiu de la majoria d'aquests treballs tot i encara que cadascun posa l'accent en un aspecte diferent.

El poblament urbà

En aquest apartat hi ha tots aquells treballs que s'han aproximat a la distribució territorial de la població a Catalunya prenent com a referència els assentaments urbans, que, per altra part, són els que acaparen la major part de les transformacions viscudes en els darrers 150 anys. Aquests treballs es poden agrupar en dos grans grups. Formarien part del primer grup, i també majoritari, tots aquells treballs de caràcter descriptiu. És a dir, aquells que analitzen l'evolució urbana a partir del creixement de la població en municipis urbans. La industrialització i la xarxa de transports destaquen entre les causes que promouen els canvis en la distribució espacial de la població urbana, i també del conjunt. De tota manera, en poques ocasions s'ha demostrat estadísticament aquesta causalitat. El treballs del segon grup es caracteritzen per la seva vocació explicativa. Es tracta, d'explicar una realitat o una evolució a partir de models existents o dissenyats per l'ocasió però que pretenen tenir validesa en altres àmbits.

Dins del primer grup destacaria les aportacions de Carreras i Margalef (1977), Busquets (1977), Miralles (1982), Camps (1990), Vidal Bendo (1991), Mendizàbal (1994) i Vilagrassa (2000).

Sota el títol "*La evolución de las ciudades catalanas entre 1857-1975*", Carreras i Margalef (1977) analitzen l'evolució de les ciutats catalanes entre 1857-1975 i, per tant, el procés d'urbanització de la població a Catalunya. Aquest és un treball basat en l'augment dels municipis urbans, definits a partir d'un llindar de població tot i els problemes que li reconeixen a aquest criteri. La majoria d'aquests municipis es concentren a l'àrea de Barcelona degut a la influència que exerceix aquesta ciutat sobre el seu entorn. Com a factors explicatius d'aquest procés d'urbanització, els autors destaquen el paper que hi juga la industrialització i el desenvolupament de la xarxa de transports. El resultat de totes aquestes transformacions és el pas d'un model territorial vertebrat a un altre de desvertebrat i empobrit pel desenvolupament capitalista industrial del segle XX. Carreras i Margalef introdueixen uns temes que s'aniran succeint en treballs posteriors.

Aprofundint en aquesta temàtica, el mateix any i a la mateixa revista, *Ciudad y territorio: estudios territoriales*, es publica l'article de Busquets (1977) sobre la macrocefàlia barcelonina i el paper de la resta de ciutats. Si la industrialització, com apunten Carreras i Margalef, explica el perquè de la distribució territorial de la població a Catalunya, la distribució territorial de les inversions és un factor important per explicar on va sorgir la indústria, sobretot durant la segona meitat del segle XX. Amb aquesta lògica, la concentració espacial de les inversions a l'àrea de Barcelona va afavorir el fort creixement poblacional d'aquesta ciutat i rodalies, donant lloc al que es coneix com macrocefàlia barcelonina. La macrocefàlia passa per una forta densificació del territori i consolidació del suburbi comarcal. De tota manera, aquest procés no va restar capacitat a altres ciutats catalanes per a un creixement més racional. Quines són aquestes altres ciutats? Són les ciutats madures, que tenen una dinàmica de creixement diferenciat a les ciutats recents, lligades al creixement de Barcelona. L'any 1977 a Catalunya existien un conjunt de 30 ciutats entre 10 i 100 mil habitants localitzades fora del continu

barceloní que oferien la capacitat de ser, en el seu conjunt, la segona capital de Catalunya. Una política d'inversions diferent podria trencar amb la macrocefàlia barcelonina, sobretot si es té en consideració la capacitat de la xarxa urbana de ciutats fora del continu barceloní. Resumint, aquest article aprofita la realitat demogràfica per posar en evidència la necessitat d'una política d'inversions més equitativa des del punt de vista del territori. És una clara demostració de les implicacions polítiques, socials i econòmiques que tenen els canvis en la repartició espacial de la població.

En la línia dels treballs anteriors, Miralles, Rosés i Armet (1982) analitzen el sistema urbà a Catalunya de 1900 a 1981. La xifra de 10.000 habitants separa els municipis urbans de la resta. En aquest període, Catalunya experimenta un fort procés d'urbanització que contrasta amb el despoblament d'algunes àrees. Conclusions que no desentonen amb la resta de treballs consultats.

L'article de Camps (1990) analitza per al període 1718 a 1900 el procés d'urbanització a Catalunya en relació amb les migracions internes. La xifra de 2.000 habitants fixa la diferència entre l'àmbit urbà i el rural. El creixement urbà en aquest període se subdivideix en tres etapes: i) 1718 – 1787, desenvolupament de la ciutat de Barcelona, aparició de noves ciutats i creixement de les ciutats industrials i agràries a un mateix ritme; ii) 1787-1857, creixement de la població urbana i del nombre de ciutats, sobretot entre 5.000 i 20.000 habitants, creixement diferenciat entre ciutats industrials i agràries; iii) 1857-1900, estancament de les ciutats en quan a grandària i nombre tot i que la capital, Barcelona, sí que experimenta un cert creixement. Pel que fa a les migracions, l'autora constata els problemes metodològics lligats a la seva mesura. Es tractarien més aviat d'estimacions baixes, però indicatives de quina va ser la tendència dominant. Durant el primer període, entre el 9 i el 12% dels naixements rurals van a la ciutat. En el segon, aquesta xifra augmenta i se situa entre el 19 i 20%. Finalment, durant el tercer període el percentatge de nascuts rurals segueix en augment i pren valors entre el 22 i el 24 %. Barcelona és la principal receptora d'aquesta immigració. La primera fase del creixement urbà no estimula la migració camp-ciutat, sinó que es beneficia dels excedents demogràfics. Més tard, però, la població rural comença a decaure. L'article

de Camps, tot i centrat en la urbanització, posa l'accent en els moviments interns camp-ciutat com a factor explicatiu d'aquest procés.

En la línia dels treballs anteriors, Vidal Bendito (1991) realitzà una ponència sobre la urbanització del territori i de la societat a Catalunya en el marc del I Congrés Català de Geografia. L'anàlisi s'emplaça temporalment entre 1860 i 1986, dates clarament condicionades per la disponibilitat de dades estadístiques. Durant aquests anys, la població de Catalunya no ha crescut a un ritme constant, sinó que hi ha unes etapes clares: 1860-1900, 1900-1940, 1940-1960, 1960-1970 i 1970 en endavant.

El treball de Mendizàbal (1994) "*El fenómeno urbano en Cataluña*", de tots els consultats, comprèn l'interval de temps més gran: 1717-1991. Per a estudiar el procés urbà anterior a 1857, any de publicació del primer cens modern a Espanya, l'autor utilitza dades dels fogatges i del Cens de Floridablanca, totes elles recuperades per Josep Iglésies. Aquest article introdueix una novetat respecte als anteriors, que és la utilització d'un llindar variable en l'espai i en el temps per determinar la població urbana. En aquest període, Mendizàbal senyala tres etapes de creixement urbà: 1717-1787, 1910-1930 i 1950-1975. Com a característiques definidores d'aquest període en general, l'autor destaca l'augment de la població urbana i l'augment dels municipis urbans.

Per tancar aquest recull, la ponència de Vilagrasa (2000) ofereix una visió panoràmica de les causes i conseqüències del procés d'urbanització a Catalunya, sense descuidar aspectes com: la definició de conceptes claus com xarxa urbana i desequilibri territorial; valorar la bibliografia existent; i proposar noves línies de recerca. Centrant-nos en les causes, la industrialització i el desenvolupament de la xarxa de transport estan a la base de la metropolització de Barcelona després de la I Guerra Mundial. Al món rural, la crisi de l'agricultura tradicional, que a excepció de pocs casos, no és reemplaçada de forma regular i constant al llarg del temps per sistemes més eficients d'explotació agrícola. Pel que fa a les conseqüències, la crisi agrària més la industrialització de Barcelona abonen el despoblament rural i el progressiu envelliment de les àrees

despoblades. De la literatura publicada, l'autor en destaca el domini del to demogràfic i aprofita per reclamar la incorporació d'una perspectiva funcional, que trenqui amb la visió que concep els pobles i les ciutats només com a conjunts de població .

Precisament, els treballs de Riera (1988), Castañer (1994) i Sau (1995) trenquen amb la tònica general dels estudis anteriors. En aquests casos, la xarxa urbana i la seva evolució és analitzada des de tres perspectives diferents: les àrees funcionals, les àrees de cohesió, i el model de P. Hall aplicat a Catalunya. Es tracta de tres aportacions singulars que il·lustren com és possible aproximar-se a l'evolució urbana des de nous punts de vista.

El primer d'aquests tres treballs (Riera 1988) és una aplicació de la Teoria dels Llocs Centrals de Christaller a la xarxa urbana catalana. L'excel·lent marc teòric, converteix aquest document, que és la tesi doctoral de l'autora, en una obra indispensable per aquells que vulguin aproximar-se en català a les teories de Christaller i a la discussió que despertaren. L'autora també fa un repàs als estudis de la xarxa urbana a Catalunya, del qual més tard en publicarà un article (Riera 1991). Aquest article se centra de ple en els estudis realitzats entre 1931 i 1991 dedicats al sistema urbà de Catalunya, dels que en destaca el caràcter pluridisciplinari dels seus autors i la presència dominant de dues grans temàtiques: la divisió territorial i la planificació territorial.

Castañer (1994) analitza la xarxa urbana partir de les àrees de cohesió pels anys 1981 i 1986. L'autora proposa una redefinició del concepte i límits de les ciutats a Catalunya. La ciutat ha passat de tenir una naturalesa nodal o focal a tenir un funcionament, concepte i percepció difusos. L'article proposa delimitar l'amplitud d'aquesta nova ciutat. La ciutat és una àrea funcional que s'estructura a partir d'una relació de fluxos. L'anàlisi a escala municipal de la mobilitat laboral permetrà identificar els límits de les àrees de cohesió. L'any 1981 hi ha 133 àrees de cohesió i 135 l'any 1986. Hi ha municipis que no formen part de cap àrea tot i la que la majoria de la població hi forma part. Aquestes àrees són en diverses en varis aspectes: superfície, població, fluxos i nombre de municipis. Totes les ciutats importants encapçalen una àrea de cohesió, que no s'ha de

confondre amb una àrea d'influència. L'aportació de Castañer és important perquè relativitza la utilitat de les unitats geogràfiques tradicionals i es decanta per unes àrees definides a partir de llur cohesió interna.

El tercer treball, Sau (1995), aplica el model de Hall al sistema urbà a Catalunya pel període 1950-1991. En aquest sentit, Catalunya és vista com un sistema format per diferents corones de municipis, concèntriques a Barcelona, que tenen una evolució diferent en funció de la fase en que es troben. Així doncs, la dinàmica d'aquest sistema es caracteritza, i així s'observa en el cas català, per una progressiva pèrdua de població de la metropoli en benefici de les anelles urbanes però, en especial, la segona anella.

El poblament rural

En aquest apartat presento una selecció dels estudis sobre els assentaments rurals a Catalunya amb l'objectiu de veure quines temàtiques estudien i com han estat tractades. El despoblament és el procés per antonomàsia que caracteritza l'evolució del món rural a Catalunya. De totes formes, en la selecció d'estudis que he realitzat, no només es parla de despoblament, sinó d'altres aspectes relacionats amb el món rural.

La tesi de Vidal Bendito (1973) és un referent obligat quan es vol aproximar la problemàtica del despoblament del camp català. Es tracta d'un treball històric, que comprèn el període entre 1860 i 1965, encara que també fa referència a la població rural durant el període preindustrial i durant la transició a l'època industrial, a partir de la qual s'inicia l'èxode rural català. Segons l'autor, l'èxode rural no va ser motivat per la fil·loxera, sinó aquesta va ser la causa que vessà el got i desencadenà l'èxode rural en un context de sobrepoblació, precisament deguda per l'eufòria prefil·loxèrica . Entre 1900 i 1920, l'èxode s'atura i el camp torna a gaudir d'una situació d'equilibri. Un equilibri precari que es va posar en evidència als anys 30, quan es torna a engegar un èxode en massa degut a causes extraagràries. En aquesta etapa, la industrialització d'una part del territori explicaria els fluxos entre les diferents regions catalanes.

Si el treball de Vidal Bendito se centra en el despoblament del camp a Catalunya, *El món rural a Catalunya* de Vilà Valentí (1973) és un recull d'articles que tracten diferents aspectes sempre relacionats amb el món rural. En un d'aquests treballs, Vilà Valentí estudia el tema de la colonització agrícola durant la primera fase de formació de Catalunya, segles IX a XI. Des dels inicis, el poblament a Catalunya es caracteritza per dos grans tipus: dispers i concentrat. Les explicacions tradicionals pel poblament dispers solen basar-se en aspectes físics com l'aigua, el relleu i la presència de boscos. En canvi, Vilà Valentí considera que una de les causes d'aquest poblament es deu a com van arribar els immigrants, que no arribaren en massa sinó de forma individual o familiar. Sense dubte, es tracta d'una hipòtesi per contrastar prou interessant que per manca de dades no ha tingut gaires pretendents des de la geografia de la població. Pel que fa al poblament concentrat, l'autor en destaca dos tipus: i) agrupacions molt reduïdes, de molt poques cases; ii) nuclis concentrats formant pobles al voltant d'una parròquia o castell.

Miró, Sena i Miralles (1974) són els autors de *La Catalunya Pobra*, que no és un estudi de geografia de la població però sí que utilitza la diferència rural-urbà per analitzar la pobresa en aquests dos àmbits. Pels autors, el reduït volum de població dels assentaments rurals és apuntada com la raó principal de l'estancament d'aquest àmbit, ja que no són prou grans per generar activitat urbana. Es tracta, per tant, d'assentaments que no reuneixen les condicions necessàries per no estancar-se. Aquesta explicació planteja un repte molt interessant: comprovar si hi ha una relació directa entre volum de població, activitat urbana i desenvolupament econòmic i observar si aquesta relació és constant per tot els trams de població i quan es controla per altres variables com puguin ser accés als serveis o distància a la ciutat més important, entre moltes altres.

L'estudi demogràfic de les comarques de muntanya, dirigit per les investigadores Cabré i Pujadas (1987), fou realitzat per encàrrec de la Direcció General de Política Territorial de la Generalitat de Catalunya amb l'objectiu d'aprofundir en el coneixement territorial d'aquestes àrees, sobretot en els aspectes relacionats amb la població i el poblament.

Es tracta d'una obra organitzada en dotze volums, un per cadascuna de les comarques estudiades: Alt Urgell, Berguedà, Cerdanya, Garrotxa, Pallars Jussà, Pallars Sobirà, Ripollès, Solsonès, Vall d'Aran més tres zones de muntanya: Prades-Motnsant, Montsec, i Montseny-Guilleries-Lluçanés. El treball s'organitza en monografies, una per cadascuna de les àrees d'estudi més un volum de conjunt. Com el mateix títol indica, és un estudi eminentment demogràfic, que tracta temàtiques com el poblament, l'evolució de la població, els habitatges i famílies, el moviment natural i migratori i l'estructura de la població. L'entitat de població i el municipi són les unitats geogràfiques principals d'anàlisi. En definitiva, ens trobem davant d'un estudi que s'aproxima al món rural des d'una perspectiva demogràfica.

L'any 1990, Casassas s'aproxima al món rural des d'una altra perspectiva: la seva urbanització. Primer delimita les comarques rurals i després, dins d'aquestes, se centra amb el municipis majors de 10.000 habitants, que normalment coincideixen amb les capitals de comarca. Les causes que l'autor considera que ha propiciat la urbanització de l'àmbit rural són: industrialització, transformacions agràries, gestió comuna dels serveis, vies de comunicació, oci i turisme i la segona residència.

La crisi agrària, la industrialització, la dinàmica demogràfica recessiva, les migracions, la reduïda grandària dels assentaments rurals són explicacions habitualment emprades per explicar el procés de despoblament del món rural. Fins aquí, les causes relacionades amb la localització geogràfica dels assentaments rurals no han estat citades. En aquest sentit, Felip (1991) estudia la relació entre poblament, població i altitud en zones de muntanya. En concret, el seu treball se centra en les comarques de l'Alta Ribagorça, Pallars Sobirà i Pallars Jussà. L'autora conclou que l'efecte de l'altitud en el despoblament no és molt significatiu però sí que es pot apreciar quan es tracta dels pobles més elevats dins d'una àrea on hi ha una pèrdua generalitzada de població. Aquesta relació entre població i medi ambient també ha estat tractada en la tesi de Vidal Bendito (1973) i en l'estudi de les comarques de muntanya de Cabré i Pujadas (1987).

Sobre el despoblament de les comarques de la Cerdanya i l'Alt Urgell és d'obligada referència l'article de Soriano (1994), que és una versió resumida de la seva memòria de recerca (1991). Causes i impacte territorial del despoblament són l'objecte d'estudi d'aquesta investigació. "Atès que les informacions que es poden trobar publicades no contenen més que dades sobre nombre d'habitants i poca cosa més, no ens [a l'autor] servien per assolir aquest doble objectiu [estudiar les causes i conseqüències del despoblament], i, per tant, el tradicional treball de camp va esdevenir un mètode imprescindible per recollir la informació que ens va semblar necessària" (Soriano 1994, p. 147). L'escala utilitzada és el nucli de població i no el municipi. Dels 93 nuclis inclosos en el seu estudi, 44 han deixat de ser habitats, definitiva o permanentment, entre 1954 i 1985. De l'explotació de les entrevistes, les principals causes assenyalades són la manca de serveis i equipament i els ingressos limitats. Soriano proposa una classificació de les causes segons siguin estructurals (canvi econòmic), conjunturals (tancament d'escoles, agrupacions de pobles, accés per carretera) o físiques (relleu accidentat). El despoblament té un impacte en el territori, sobretot pel que fa l'abandonament dels camps, encara que no sempre que es despobli un poble significa que s'abandonin els camps. Quan això últim passa, les causes obeeixen sobretot aspectes lligats a les dificultats del terreny, que és difícil de mecanitzar i que limita les possibilitats d'introduir nous cultius o sistemes d'explotació i, per tant, el fa menys rendible i productiu.

Per finalitzar aquesta recopilació de treballs dedicats al món rural, cal destacar l'aportació d'Aldomà (1999) sobre la crisi de la Catalunya rural. Es tracta d'una obra molt completa que estudia el món rural des de diverses perspectives, entre elles la demogràfica. Utilitza les comarques com a unitat territorial d'anàlisi perquè considera la informació a escala municipal poc significativa estadísticament. La Catalunya rural la defineix per oposició a la Catalunya urbana, diferències que es manifesten quan es comparen indicadors pel conjunt del territori. Un cop delimitat l'àmbit rural, l'autor s'interessa pels aspectes demogràfics, socials i econòmics d'aquest àmbit i reflexiona, a mode de conclusió, sobre el paper de la indústria i el sector terciari com a possibles catalitzadors del desenvolupament de les comarques rurals. Es tracta, per tant, d'un

treball que s'aproxima al món rural des de diferents òptiques i que il·lustra molt bé la necessitat d'incorporar noves perspectives, que permeti captar la problemàtica diversa que han d'afrontar aquestes àrees.

1.2.2. Aplicacions amb el Nomenclàtor i altres treballs relacionats

Catalunya gaudeix d'un prestigiós conjunt d'estudis sobre fonts d'informació demogràfica, no tant per la quantitat sinó per la qualitat dels treballs. És obligat fer menció a la valuosa aportació de Josep Iglésies (1969, 1974, 1979, 1991), que dedicà gran part de la seva activitat acadèmica a la recuperació i explotació de fonts històriques, com els fogatges de 1497 i 1553 i el Cens de Floridablanca. En demografia històrica és habitual trobar un nombre major de treballs dedicats a fonts perquè aquestes són escasses i difícils de recuperar. Entre les fonts estadístiques, el Cens de Població acapara la majoria d'estudis crítics perquè és l'operació de captació d'informació estadística més important d'un país. Els seus resultats són utilitzats per l'administració, la comunitat científica i les empreses. És per aquest motiu que aquests resultats s'examinen amb molta cura mitjançant la comparació amb altres fonts, l'anàlisi de les sèries temporals i el treball de camp.

Entre les aportacions més recents, destacaria la memòria de recerca de Valls Fígols (2002). L'autor realitza un excel·lent recull de les fonts demogràfiques de caràcter local a Catalunya i literatura relacionada.

A diferència de Valls, aquesta tesi és dedicada en exclusiva al Nomenclàtor dels censos de població. No hi ha gaires treballs en els que el Nomenclàtor sigui l'objecte d'estudi. No era possible limitar els antecedents als pocs treballs sobre la font i, per tant, era pertinent incorporar aquelles aplicacions que utilitzessin dades de la font, de les quals només interessa la part que hi fa referència. També vaig creure oportú incloure aquells treballs, que sense estar relacionats amb la font, compartien el mateix objectiu: delimitar les entitats del poblament.

Treballs sobre el Nomenclàtor

Existeixen pocs treballs dedicats al Nomenclàtor. En concret, només n'he trobat dos i tots dos estan relacionats a un mateix nom: Amando de Melón y Ruiz de Gordejuela (1958, 1961). Dels dos treballs, el primer, que portava el títol de *Los modernos nomenclátors de España (1857-1950)*, es va realitzar en ocasió del discurs d'ingrés a la *Real Academia de la Historia* que l'autor pronuncià el 19 d'octubre de 1958. En aquest document, l'autor fa un repàs anys per any de tots els Nomenclàtors entre 1857 a 1950. La seva anàlisi es basa sobretot en l'estudi formal de la font: característiques principals, continuïtat històrica i revisió crítica dels continguts. Hi ha poques referències a dades concretes, però sí que fa menció a l'evolució general de la xifra total d'entitats.

La segona de les aportacions de Melón (1961) és, en part, una versió resumida de la primera però que inclou alguna dada més. Respecte els Nomenclàtors, Melón senyala que tot i el cert aire de família que els uneix, cada Nomenclàtor té la seva pròpia fisonomia. En concret, parla de *palpitación arrítmica* per referir-se a la manca de consistència temporal entre les diferents edicions. Per il·lustrar tot això, pren com exemple la ciutat de Saragossa.

Aplicacions amb el Nomenclàtor

Vidal Bendito (1973) no utilitza les entitats de població en la seva tesi doctoral sobre el despoblament del camp a Catalunya. De tota manera, és pertinent de citar-lo aquí perquè l'autor considera que l'entitat seria la unitat ideal per aproximar-se a la població rural i explica, amb aquestes paraules, les raons per les quals no ho acaba fent:

“En primer lugar, ¿qué es una entidad de población?; estadísticamente , por desgracia, puede ser cualquier cosa, desde una granja solitaria hasta una manzana de casas de una gran ciudad. La morfología (granja aislada, caserío, pueblo, suburbio, etc.) es un dato difícil de sistematizar y las estadísticas oficiales, viciadas por las más variopintas razones e

intereses, no destacan precisamente por su rigor en este menester; todos sabemos que según la estadística oficial Madrid es una villa... de tres millones de habitantes". (Vidal Bendito 1973, p. 81).

Finalment, l'autor optà per treballar directament amb els municipis tot i els problemes que els canvis puguin introduir les variacions en el mapa original, sobretot quan s'estudia un període de temps tan dilatat com és el cas d'aquesta tesi i que va de 1860 a 1965.

A l'*Atlas socio-econòmic de Catalunya* (Vidal Bendito 1980), en l'apartat que fa referència a la localització de la població, s'analitza la distribució espacial de la població sobre la base de les entitats. El treball prescindeix dels municipis perquè no són ni estadísticament comparables ni representen l'estructura territorial de la població. En aquesta ocasió, el Nomenclàtor proporciona la informació de base tot i que la contrasta amb la cartografia, en concret amb el mapa 1:50.000. De la comparació d'ambdues fonts, l'autor n'extreu les següents conclusions:

“En primer lloc, el mapa i la font estadística poques vegades són coincidents cronològicament i encara menys coincideixen quant a criteris toponímics a nivell de petites entitats (caseries, barris, etc.). També és molt freqüent que, mentre el mapa mostra clarament l'existència d'habitat dispers, el Nomenclàtor l'ignori i viceversa. En general el mapa és més precís que el Nomenclàtor, car sovint aquesta font peca de reduccionisme i d'arbitrarietat a l'hora de desglossar l'habitat municipal i, cosa encara més greu, els criteris, a més, són fluctuants i moltes vegades els Nomenclàtors de dos censos successius donen llistes d'entitats molt diferents.” (Vidal Bendito 1980, full número 1.02.01).

Per acabar, tot i els inconvenients, el mapa només s'utilitza per localitzar les entitats però es respecta la llista que proporciona el Nomenclàtor. A partir

d'aquesta informació, l'autor analitza el poblament de Catalunya a 1970 i el sistema de poblament amb el mètode *rank-size*.

L'estudi demogràfic de les comarques de muntanya, dirigit per les investigadores Cabré i Pujadas (1987), utilitza quatre escales diferents: el conjunt de les zones de muntanya, la comarca, el municipi i l'entitat de població. El període que comprèn va de 1950 a 1986. El Nomenclàtor és la font utilitzada per obtenir la informació per entitats, ja que de fet és la única que la proporciona. A excepció de la categoria i la població de dret, aquest estudi utilitza tota la resta de variables del Nomenclàtor. És, per tant, un bon exemple d'utilització exhaustiva de la font. Per cada comarca o zona, l'estudi reproduïx el mateix patró d'anàlisi: estudi del poblament, evolució de la població, habitatges i famílies, moviment natural de la població, moviment migratori i estructura de població. Per cada municipi, fan un seguiment temporal de totes les entitats a fi i efecte de detectar els canvis ocorreguts i possibles errors en l'enumeració. A partir dels Mapa Topogràfic Nacional 1:50.000 assignaren coordenades UTM a cadascuna de les entitats. Alhora, aquest exercici els permeté de descobrir les desavinences entre el Nomenclàtor i la cartografia. A grans trets, els principals problemes que detectaren a la font són:

“Les entitats no sempre han estat les mateixes al llarg dels trenta anys estudiats, n'hi ha que són de nova creació i n'hi ha que desapareixen per despoblació, però també n'hi ha que apareixen i desapareixen de forma més aviat misteriosa. Aquest canvi en el nombre d'entitats ens ha obligat en alguns casos (com és el cas del Berguedà) a considerar amb força reserva tota la informació a nivell d'entitats, que podria ésser interpretada erròniament” (Cabré i Pujadas 1987, p 15)

Les autores també senyalen que la localització en el mapa de determinades entitats no és possible ja que en la cartografia utilitzada no apareixen i que no sempre la toponímia coincideix entre ambdues fonts.

Sota la direcció dels investigadors Arribas i Módenes (1992), el Centre d'Estudis Demogràfics realitza un estudi sobre població i poblament per entitats inframunicipals de població de la Regió Primera Ampliada durant el període 1950 – 1986. Aquest document s'emmarca dins dels treballs del Pla Territorial Metropolità de Barcelona i obeeix a la necessitat de fer una anàlisi de major detall territorial, que permeti una millor aproximació a les transformacions recents del poblament. Transformacions que, en algunes zones, han suposat un fort trencament amb les formes tradicionals d'assentament. Tot i els inconvenients, la principal font estadística utilitzada és el Nomenclàtor dels Censos de Població. Els autors són conscients dels problemes que sobre la font senyalen els treballs de Morera i Tort (1988) i Albet (1990), i no dubten en afirmar que la llista d'unitats de població que proposen aquests autors és més acurada que la que ofereix el Nomenclàtor. De tota manera, les entitats de població del Nomenclàtor tenen informació estadística associada i aquesta és una diferència significativa respecte a les unitats de població, sobretot quan el que es vol fer va més enllà d'un inventari de les entitats/unitats que conformen cada municipi. Per Arribas i Módenes (1992), les entitats del Nomenclàtor són el punt de partença, tot i que utilitzen com a fonts complementàries: les unitats de població d'en Morera i Tort (1988), l'inventari de les infraestructures i els equipaments locals resultat de l'enquesta duta a terme per la Diputació de Barcelona (1990), el treball d'Albet (1990) per la comarca del Vallès Occidental, la grafia oficial publicada al Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya (DOGC num. 1101, 2 de febrer 1989) i, en algunes ocasions, fulls de mapes 1:50.000, 1:25.000 i 1:2.000 corresponents a la Regió Primera Ampliada.

A partir d'aquesta informació, els autors construeixen els gràfics de continuïtat: instrument gràfic pensat per a representar i reconstruir l'evolució del poblament de cadascun dels municipis a través de llurs entitats. A diferència de les propostes de Morera i Tort i d'Albet, que elaboren un llistat de les unitats de població per a un determinat moment del temps, el gràfics de continuïtat incorporen la dimensió temporal i, per tant, ofereix una visió molt més dinàmica del poblament. Dinamisme que és necessari d'incorporar, sobretot quan s'estudia un període tan mogut com és el que va de 1950 a 1986. A partir dels gràfics de continuïtat, Arribas i Módenes construeixen una

tipologia d'evolucions i posteriorment assagen una explicació global de l'evolució del poblament a la Regió Primera Ampliada pel període 1950 - 1986. Més enllà de les conclusions que fan referència a l'evolució del poblament en l'àmbit d'estudi, des d'un punt de vista metodològic, els autors destaquen: les avantatges de treballar a escala inframunicipal i el fet positiu de treballar amb el Nomenclàtor, que és l'única font que proporciona informació estadística associada a les entitats i es publica periòdicament. De tota manera, no tot són cants de lloança cap a la font i, com mostren aquestes paraules, també en senyalen aspectes més problemàtics:

“...la manca d'un rigor en el seguiment de les entitats per part dels diferents Nomenclàtors, la qual cosa podia dur a equívocs en l'anàlisi dels gràfics i portar a la realització de conclusions errònies sobre la desaparició-agregació i/o aparició-segregació d'entitats quan en realitat podia tractar-se d'un simple problema de subenregistrament”.(Arribas i Módenes 1992, p.18).

Castillo, Mateu i Rueda (1993) són els autors d'un estudi encarregat per la Federació de Municipis de Catalunya per analitzar i discutir la problemàtica concreta que presenten els municipis caracteritzats per unes pautes complexes de distribució territorial de la població en el seu terme, que són tot aquells municipis que tenen més d'una entitat de població. Segons senyalen els autors, les administracions obliden sovint aquest fet. Aquestes solen considerar els municipis com un sol ens, sense tenir en compte que moltes vegades no formen grups compactes, sinó que la població en el seu interior es distribueix en varis nuclis. Això torna a evidenciar la dissociació existent entre l'estructura administrativa i l'estructura territorial de la població. Fins i tot, les lleis de Base i la Llei Municipal de Catalunya no han anat precedides d'un estudi de la realitat que anaven a regular.

En aquest context, els autors es proposen analitzar amb detall els municipis d'estructura complexa a través de les entitats de població. La informació de base la proporciona el Nomenclàtor, en aquest cas el de 1991. Tot i que són conscients de les limitacions de la

font, també saben que és l'única que proporciona dades de població associades a les entitats. Tot i això, de la lectura de l'informe es desprèn que també han utilitzat el llistat oficial d'entitats del DOGC i l'enquesta sobre equipaments i infraestructures municipals, encara que només sigui per comparar resultats. A partir d'aquesta font, elaboren un esquema de classificació per caracteritzar els municipis. Les categories utilitzades són: uninuclears, plurinuclears, disseminat, amb urbanitzacions de primera i segona residències, àrees metropolitanes. En la segona part del treball, els autors trien 5 municipis complexos de característiques diferents per analitzar-los amb més detall. Aquests municipis són: Alins, Tremp, Subirats, Sant Cugat i Tortosa. A cadascun d'ells s'aplica el mateix patró d'anàlisi: caracterització de l'entorn i dels indicadors socioeconòmics, història administrativa, estructura del poblament, la prestació i la representació político-administrativa. Com es pot veure, l'estudi de Castillo, Mateu i Rueda (1993) s'interessa també per l'organització dels serveis en municipis d'estructura complexa i pel reconeixement político-administratiu de cadascuna de les entitats. Encara que els treballs citats anteriorment senyalen la importància que per a la provisió dels serveis té el coneixement de la realitat inframunicipal, aquest és el primer que relaciona ambdues dimensions. Finalment, a tall de conclusió, els autors posen de manifest la divergència existent entre les fonts consultades.

Més recent, tot i que sobre un àmbit territorial diferent a Catalunya, Reques Velasco (1997) ha publicat un llibre sobre població i territori a Cantàbria. En ell utilitza, entre altres fonts, els Nomenclàtors del censos de població. Ho fa per tractar el tema del poblament que, com senyala l'autor, requereix d'unitats d'anàlisi més adients que les unitats administratives habitualment emprades. En aquest sentit, Reques utilitza l'entitat de població i els Nomenclàtors de 1950 a 1991, per abordar sobretot el poblament rural a Cantàbria. A partir de la informació vessada en aquesta font, l'autor elabora una tipologia d'assentaments rurals per caracteritzar els municipis basada en el total d'assentaments, la grandària i el disseminat. En tractar-se d'una obra de divulgació, Reques presenta directament els resultats sense entrar en detall a valorar la qualitat de la font. El fet d'utilitzar les dades del Nomenclàtor implica que l'autor les considera adients per aproximar-se a l'estudi del poblament.

Aldomà (1999) fa referència als pobles abandonats quan tracta el despoblament del món rural a Catalunya. Per localitzar en el mapa els nuclis deshabitats i els que estan en perill de ser-ho, que són els que estan habitat per menys de 4 famílies, utilitza les dades del Nomenclàtor. La cartografia d'aquests nuclis mostra que dels 222 nuclis habitats per menys de 4 famílies, 142 es troben a les sis comarques del Pirineu Occidental.

Finalment, en la meua memòria de recerca (Esteve 2000), vaig apuntar algunes deficiències en el Nomenclàtor. En concret, l'explotació dels resultats van posar en evidència un augment sospitosos de la població disseminada entre 1930 i 1960. Augment que llavors vaig atribuir a un millor registre de la població en disseminat en el Nomenclàtor de 1960 . Alhora, també vaig destacar els alts i baixos en el total d'entitats que dificultaven fer referència a qualsevol tendència.

“Pel conjunt de Catalunya el total d'entitats l'any 1960 equival a menys de la meitat de les presents l'any 1887. Tot i la davallada, destacar també la diferent evolució del nombre d'entitats per comarques que dificulta, encara més, conèixer amb exactitud en quin sentit s'esbiaixen les dades. Aquests inconvenients és multipliquen quan es treballa directament amb els municipis. Per reconstruir les sèries d'entitats caldria examinar-les amb detall i contrastar-les amb altres fonts.” (Esteve 2000 p. 38) .

Experiències afins al Nomenclàtor

Com a dada històrica, però revestida d'interès, és d'obligada cita el *Diccionario geográfico-estadístico-histórico* de Pascual Madoz que fou publicat l'any 1848, deu anys abans del primer Nomenclàtor. És un treball ric amb informació que presenta en format diccionari totes les localitats espanyoles, de les que en podem conèixer, entre altres informacions, les característiques del seu territori, la situació geogràfica, el nombre d'habitants i les principals activitats econòmiques que s'hi duen a terme.

L'any 1964 es va publicar el diccionari Nomenclàtor de pobles i poblats de Catalunya, que tenia com a objectiu fer un inventari de totes les unitats de poblament existents en territori català. A jutjar per les explicacions metodològiques i el contingut de l'obra, no hi ha cap mena de relació amb el Nomenclàtor dels censos de població, encara que tenen una mateixa voluntat: enumerar les diferents unitats del poblament. La informació de base d'aquest diccionari es basa en els resultats obtinguts d'una doble enquesta feta pel centre excursionista de Catalunya. Les diferents unitats detectades s'endrecen alfabèticament. Per cada unitat hi ha informació sobre la població, pertinença a un municipi, presència d'estació, altitud, vegetació, escola i altres informacions. De tota manera, la disponibilitat d'informació per unitats varia segons el cas. Com a material complementari, el diccionari proporciona detallada cartografia amb la localització de tots els pobles i poblats que hi apareixen.

El treball de Morera i Tort (1988) no utilitza dades del Nomenclàtor però és molt pertinent de citar-lo aquí perquè hi té molt a veure. L'estudi arranca d'un fet consumat: el divorci entre la realitat geogràfica i la realitat administrativa i la necessitat de replantejar-se aquesta qüestió tot buscant unitats geogràfiques més adients. La disparitat existent entre els municipis, en aspectes com la superfície, la població o el nombre de nuclis que contenen, en dificulten la comparabilitat. Segons els autors, el Nomenclàtor, que hauria d'esmenar tots aquests problemes, tampoc ofereix una solució eficient al divorci que se'ns planteja. L'entitat de població, unitat amb la que treballa el Nomenclàtor, resulta ineficaç per aproximar-se a la distribució territorial de la població. Vegem que en pensen aquests autors sobre la font:

“Els nomenclàtors de l'Institut Nacional de Estadística en poden ser un exemple paradigmàtic: una ràpida consulta ja permet adonar-se que els canvis esdevinguts al país en els darrers trenta anys (aparició del fet metropolità, desenvolupament d'un urbanisme programat, generalització del concepte de segona residència, creació de nuclis de població nous, planificats o no: polígons industrials, urbanitzacions, etc.) no tenen una

correspondència directa amb la informació que s'hi dona per cada municipi. En particular, el concepte d'entitat de població (nivell bàsic de desagregació del conjunt municipal) sembla particularment aliè i immune als canvis esmentats: el seu significat estadístic i administratiu es distància cada cop més de la realitat viscuda pels ciutadans. Per a un investigador estranger que analitzi Catalunya sobre la base d'aquestes fonts d'informació oficials, el país deu aparèixer com encorsetat dins unes estructures d'una aparença i una inamovibilitat gairebé feudals, perquè els canvis recollits en aquestes fonts, en les darreres dècades, són, a nivell de conjunt, pràcticament imperceptibles” (Morera i Tort 1988, p.1-2).

Ateses aquestes circumstàncies, els autors proposen elaborar un llistat de les unitats poblacionals de cada municipi amb vocació normalitzadora. En certa manera, el que estan fent és un nou Nomenclàtor que no utilitza l'entitat de població sinó la unitat de població, definida com “centre de població de caràcter col·lectiu d'un determinat municipi, individualitzable sobre el territori i identificat subjectivament amb un topònim específic” (Morera i Tort 1988, p.5). Per establir el llistat d'entitats utilitzaren fonts diferents: cartografia, fotografies aèries, qüestionaris adreçats als Ajuntaments i, excepcionalment, treball de camp. En una fase inicial, els autors prescindiren del Nomenclàtor per a realitzar el llistat d'unitats, però després sí que l'utilitzaren per detectar contradiccions entre entitats i unitats de població. Tal i com fa el Nomenclàtor, a cada unitat li assignen una categoria que l'identifica segons sigui barri, ciutat, colònia, despoblat, poble, polígon, industrialització, veïnat o vila, entre altres categories. Al marge d'aquesta informació, no coneixem cap més característica.

Els autors arriben a la conclusió que es tracta d'una temàtica complexa, en la que els problemes d'interpretació alhora de determinar les unitats de població es tradueixen en un seriós inconvenient. De tota manera, el treball de Morera i Tort, com ells mateixos destaquen, és una obra de referència enmig d'un buit bibliogràfic sobre aquesta temàtica. Es tracta d'una proposta per definir les diferents unitats de població dels municipis a Catalunya segons existien l'any 1986, els resultats de la qual es poden

comparar amb els del Nomenclàtor del mateix any. Tot i això, des d'una perspectiva històrica, l'estudi de Morera i Tort no es pot utilitzar per estudiar la distribució territorial de la població, perquè no hi ha dades de població associades a les unitats i fa referència només a la situació de 1986.

L'estudi d'Albet (1990) es realitzà per encàrrec del Consell Comarcal del Vallès Occidental amb l'objectiu d'aprofundir en el coneixement geogràfic de la comarca i delimitar-ne les entitats funcionals. Tot això en una comarca que, en les tres dècades anteriors a l'estudi, experimenta un fort creixement de la població i, a causa d'aquest, bona part de les formes tradicionals del poblament s'esborren. Transformacions de les que les estadístiques a l'abast, sobretot el Nomenclàtor, no se'n fan ressò. A causa de la incapacitat del Nomenclàtor per descriure les transformacions en el poblament i la necessitat de delimitar unitats inframunicipals, ja que no es poden considerar els municipis com un tot, urgeix elaborar un llistat amb les entitats funcionals del poblament per a un millor coneixement de la comarca, que alhora possibilitarà futures actuacions de programació i provisió de serveis sobre una base més sòlida. En molt poques ocasions, senyala l'autor, el llistat que ofereix el Nomenclàtor obeeix a un inventari conscient. A tall de conclusió, Albet fa referència al Nomenclàtor en aquestes paraules:

“Potser una de les constatacions que més clarament permet evidenciar aquest estudi és el desgavell i inoperància existents entorn de les característiques i l'ús de les entitats de població actualment vigents a efectes estadístics, sense pretendre emetre acusacions fàcils, el cert es que bona part d'aquesta situació caòtica indicada en el capítol 2 ha estat generada per l'actitud del mateix Instituto Nacional de Estadística que ha dificultat qualsevol procés d'esmena, homogenització i adequació a la realitat geogràfica del país” (Albet 1990, p. 28).

Constatada aquesta inoperància del Nomenclàtor, l'autor inicia el seu estudi a partir de la llista oficial de les unitats de població dels municipis de Catalunya, segons l'Ordre del Departament de Governació de 20 de desembre de 1988 (DOGC núm. 1101 del

2.2.1998), llista inspirada amb el treball de Morera i Tort (1988), al que he fet referència amb anterioritat. Per a completar al detall el seu llistat d'entitats, Albet utilitza informació complementària provinent de les fotografies aèries, de la cartografia i el treball de camp. De cada municipi en podem conèixer la versió oficial segons l'Ordre del Departament de Governació, la revisada per l'autor i la del Nomenclàtor. Es tracta, per tant, d'un treball excel·lent per contrastar la qualitat del Nomenclàtor que, a la llum dels resultats obtinguts, sol presentar menys entitats que la resta de versions. Hi ha present per cada municipi un text explicatiu sobre l'origen i evolució de cadascuna de les unitats de població esmentades. Aquest treball estableix els precedents del que hauria de ser un estudi detallat de la font, clar que hauria de fer-se per tots els municipis de Catalunya i totes les edicions del Nomenclàtor. Tasca que supera de bon tros els objectius d'una tesi doctoral.

1.3. Hipòtesis de recerca

El període de referència que cobreix aquesta investigació es caracteritza per una transformació intensa en la distribució territorial de la població a Catalunya. Transformació lligada als processos d'urbanització i despoblament rural, que han accentuat els desequilibris territorials en la distribució de la població. Les principals fonts utilitzades per descriure estadísticament aquests processos són els censos i els padrons. La desagregació territorial d'aquestes dades determina sovint l'escala utilitzada per analitzar i presentar els resultats. El municipi és la unitat geogràfica habitualment emprada en la major part dels treballs consultats, encara que després es generalitzi la informació a escala comarcal o provincial.

En tots aquests treballs, l'aportació del Nomenclàtor és merament testimonial. Com s'ha mostrat, hi ha ben pocs estudis que facin una explotació exhaustiva de la font i encara menys que ho facin per a un període ampli. La desconeixença, els problemes detectats amb la font i la dificultat d'accedir a les dades considero que són els factors principals que n'expliquen la poca utilització. De tota manera, és difícil de creure que una font que és única en la seva espècie i amb tanta informació, tal i com tindrem ocasió de veure,

hagi estat infrautilitzada en els estudis de geografia de la població a Catalunya. Així doncs, d'aquesta reflexió sorgeix la hipòtesi principal d'aquesta investigació:

- És d'esperar que el Nomenclàtor del Cens de Població sigui una font estadística que guarda consistència amb el fenomen que es vol aproximar: la repartició territorial de la població a Catalunya. Aquesta hipòtesi es basa en:
 - És d'esperar que l'entitat de població sigui la unitat geogràfica més adient per aproximar-se a la distribució territorial de la població.
 - És d'esperar que en la mesura que el Nomenclàtor utilitza l'entitat com a unitat de base, aquest fet li atorgui el benefici de ser considerada com una font adient per aproximar-se a la distribució territorial de la població.
 - És d'esperar que la utilització d'una mateixa metodologia entre Nomenclàtors garanteixi la consistència temporal i possibiliti l'explotació de les dades en perspectiva històrica, tot i tractar-se d'un període de grans transformacions del poblament.

Per contrastar aquestes hipòtesis, plantejo un treball orientat a: i) analitzar conceptualment la font; ii) explorar de forma exhaustiva les dades per Catalunya entre 1857 i 1998; iii) aplicar les dades a dos casos d'estudi en concret.

- i) Anàlisi conceptual de la font. Es tracta d'un estudi sistemàtic de la font que pretén diseccionar-la formalment a fi i efecte de destacar-ne les característiques singulars i limitacions que presenta des d'un punt de vista formal.
 - a. Primer, és necessari fer una reflexió prèvia entorn del concepte d'entitat.
 - i. Què és el concepte d'entitat de població?
 - ii. Quines són les dificultats associades a la seva captació estadística?

- iii. Com interactua amb la resta d'unitats geogràfiques?
 - iv. Quins criteris podem utilitzar en la definició d'entitat?
 - b. Segon, introducció i anàlisi del Nomenclàtor.
 - i. Quan, com i perquè sorgeix el Nomenclàtor?
 - ii. Com ha canviat en el temps el Nomenclàtor?
 - iii. Quina definició d'entitat utilitza el Nomenclàtor?
 - iv. Quina informació hi ha disponible per entitats?
 - v. Quines són les oportunitats i limitacions del Nomenclàtor?
- ii) Exploració exhaustiva de les dades per Catalunya. Aquesta fase suposa un esforç previ de recuperació, informatització i integració de les dades dels Nomenclàtors. Amb la informació accessible, l'objectiu és realitzar una exploració exhaustiva de la informació i analitzar-la a la llum de les transformacions conegudes del poblament, sense descartar possibles defectes de la font.
 - a. Exploració de les dades.
 - i. Quina ha estat l'evolució i distribució territorial de les entitats?
 - ii. Com es distribueixen la població, habitatges i edificis per entitats?
 - iii. Quina ha estat l'evolució i distribució territorial de les categories per entitats?
 - iv. Quina continuïtat mostren les entitats quan s'observa detalladament la seva evolució?
 - b. Proposta d'integració.
 - i. Es pot millorar la consistència temporal de les sèries?.
- iii) Les dues aplicacions amb dades del Nomenclàtor que presento a continuació tenen com a objectiu últim mostrar la utilitat de la font per a respondre preguntes de recerca.
 - a. Es pot parlar de processos aleatoris en el creixement de la població per entitats a Catalunya?
 - i. Com podem aproximar-nos a un sistema de poblament?

- ii. Què poden dir el mètode *rank-size* i la distribució lognormal de l'existència d'aquests processos aleatoris?
 - iii. Quina sensibilitat presenta la llei *rank-size* a diferents llindars de població?
 - iv. Com es comporta la distribució lognormal?
- b. Hi ha associació espacial del poblament?
- i. Com caracteritzar el poblament?
 - ii. Com mesurar l'associació espacial?
 - iii. Quins són els grans tipus de poblament?
 - iv. Com es distribueixen territorialment aquests tipus?
 - v. Com ha variat aquesta distribució?
 - vi. Hi ha associació espacial del poblament?

Com es pot observar, l'estructura final d'aquesta tesi, reflectida en l'índex, segueix l'ordre de les preguntes plantejades, encara que no hi ha una correspondència directa entre aquestes i el nombre de capítols.

Els lectors seran els encarregats de posar notes i destacar les principals aportacions que aquesta tesi pot fer a la temàtica que estudia. De tota manera, jo voldria destacar dos aspectes que considero claus en relació a l'originalitat d'aquesta tesi. En primer lloc, vol ser l'estudi més exhaustiu que s'ha fet sobre la font. En segon lloc, representa l'explotació també més exhaustiva que mai s'ha fet amb el Nomenclàtor a Catalunya. Això suposa treballar amb l'entitat de població com a unitat principal d'anàlisi i fer-ho per a un ampli període de temps. Concretament, gairebé 150 anys en els que Catalunya ha viscut grans transformacions en el seu poblament.

Primera Part.

El Nomenclàtor

2. L'estudi territorial de la població: el concepte estadístic d'entitat de població en el Cens

2.1. Presentació

La distribució de la població en el territori és heterogènia i canviant en el temps, així com també ho són els seus atributs; com per exemple: la fecunditat, la mortalitat, el nivell de renda o l'estructura per edats. La qualitat de l'aproximació a la geografia d'una variable depèn, entre d'altres aspectes, de l'exactitud i precisió de les dades, conceptes relacionats amb l'escala. L'elecció de les unitats geogràfiques ha de guardar consistència amb el fenomen que es vol analitzar. No és recomanable estudiar la precipitació utilitzant fronteres polítiques com tampoc ho és treballar la fecunditat sobre un mapa de vegetació. La necessitat de garantir certa consistència lògica, obliga a les agències estadístiques, encarregades de recollir la informació, a crear unitats geogràfiques adients per les variables d'estudi que permetin l'anàlisi i garanteixin la comparabilitat històrica. Així doncs, l'estudi de la distribució territorial de la població exigeix dades que proporcionin informació a escala de les diferents agrupacions d'edificis i persones en el territori.

La població es distribueix en assentaments de diferent grandària disposats en l'espai de forma més o menys irregular. Sobre aquesta base s'hi posa l'estructura político-administrativa, que organitza jeràrquicament aquest territori a fi i efecte del control i la

gestió de les activitats de l'Estat. La raó de ser de la divisió del territori en unitats geogràfiques a diferents escales obeeix a l'idea de racionalitzar la seva gestió i control des dels estaments superiors. Amb la Revolució Francesa, s'endega tot un procés d'homogeneïtzació de les unitats administratives sotmeses a un control centralitzat. Cada unitat té un cap. A Espanya, per exemple, les unitats més petites amb representativitat política són els municipis. Cadascun d'ells és governat per un Ajuntament. El municipi fa d'interlocutor entre les unitats superiors i els ciutadans. Entre altres tasques, s'encarrega de centralitzar la recollida d'impostos. L'administració territorial liberal, embrió de l'actual, implicà segons Francesc Nadal (1987): i) l'Estat com a element estructurador del territori; ii) igualtat i uniformitat en la gestió; iii) administració més racional, eficient i democràtica; iv) legalisme territorial vers administració personal; v) administració territorial centralitzada.

Amb tot, l'estructura del poblament no sempre es correspon amb la divisió administrativa. Això genera un conflicte d'estructures que posa en evidència el fet poc compatible d'aproximar-nos al poblament des de la geografia administrativa. Segons Reques, en nombrosos treballs sobre població s'obvia el poblament *“como consecuencia de la excesiva agregación de la información en algunos casos (comarca, provincia, región) o de la insuficiente desagregación en otros (municipios), hecho que limita y relativiza los resultados con ellos obtenidos”* (1997, p. 35). En aquesta línia, el treball de Morera i Tort (1988) sobre les unitats de població a Catalunya arrancava d'un fet consumat: *“l'existència d'un divorci permanent en els temes apuntats. És a dir, entre la realitat territorial, quotidianament viscuda pels ciutadans, i les estructures administratives que tenen per missió regular la realitat territorial”* (1988, p. 1). La utilització de les unitats administratives en el procés de captació estadística dificulta l'anàlisi d'aquelles variables que tenen una geografia diferent.

El diagnòstic del mapa municipal de Catalunya realitzat per Rueda, Camarasa i Mateu (1987) aporta elements molt interessants a la discussió anterior, sobretot quan fa referència a les disfuncionalitats territorials. Les dades que utilitzen provenen del Nomenclàtor de 1981 i han estat emprades per estudiar l'estructura del poblament de cada municipi. La tipologia de disfuncionalitats proposada estableix els següents tipus: i)

conflicte de límits de termes municipals; ii) enclavaments; iii) disfuncionalitats causades pel pas de grans infraestructures; iii) els continuums urbans; iv) nuclis territorialment diferenciats; v) altres casos.

Les unitats administratives gaudeixen, però, d'una legalitat, tradició i consistència temporal que justifica el seu estès ús com a marc geogràfic de referència per a la captació estadística de la informació, sobretot en l'àmbit socioeconòmic.

El Cens de Població i Habitatges constitueix l'operació més important de captació i difusió de la informació estadística d'un país. Les possibilitats de l'anàlisi geogràfica de les dades depenen, en bona mesura, de les unitats emprades durant el procés de captació i difusió dels resultats. Les unitats administratives tenen sempre un protagonisme considerable, no només en el Cens, sinó en la resta de fonts estadístiques. De tota manera, els censos utilitzen altres unitats, les anomenades estadístiques, establertes segons criteris homogenis i utilitzades per delimitar àrees metropolitanes i designar les entitats de població, entre d'altres utilitats.

Precisament, aquest capítol introductor tracta sobre l'entitat de població, no com l'entén el Nomenclàtor, sinó com a concepte estadístic en general, és a dir, el que en llengua anglesa es coneix amb el nom de *locality*, tal i com l'entén Nacions Unides (1998).

Arribats a aquest punt, és important i necessari fer alguns aclariments d'ordre conceptual entorn als termes *locality* o entitat de població. Treballar aquest concepte des d'una perspectiva única i exclusivament morfològica, és a dir, sense considerar-ne el significat que té per la geografia cultural, regional o postmoderna. Com diu Oakes :

“The concept of place has, over the past decade, been invigorated theoretically by geographers emphasizing the unboundedness, historical dynamism, and multiple identities inherent in places” (1997, p. 509).

Reconec la pobresa intel·lectual de l'accepció de *locality* o entitat de població que s'utilitza en aquesta tesi, però l'objectiu d'aquesta recerca no és altre que analitzar el concepte d'entitat amb el que treballa el Nomenclàtor. Dissortadament, aquesta font no permet estudiar les entitats / localitats com proposa Massey "en relació a la conceptualització que la geografia fa de les relacions socials" (1900, p. 81), ni en relació a com interactuen els processos universals, com el desenvolupament capitalista, la reestructuració econòmica, la cultura internacional, amb els processos locals (Cooke 1987).

Dit això, l'anàlisi que faig de l'entitat se centra en el tractament que en fa el Cens i com encaixa i quines relacions estableix amb la resta d'unitats geogràfiques emprades. El capítol s'estructura en dues parts:

- i) La primera constitueix una breu aproximació al Cens, amb especial atenció al rol que hi juga la geografia en cadascuna de les fases de realització per, a continuació, centrar-nos en el paper de l'entitat en tot aquest entramat. Aprofitaré els coneixements que tinc sobre els censos de determinats països, per mostrar com tracten el tema de les entitats de població. Val a dir, que en cap moment els països triats són representatius del conjunt de països del món.
- ii) En la segona part presento, a tall de conclusió, una reflexió entorn del concepte estadístic d'entitat de població, les diferents variants que es poden utilitzar per definir-la i els problemes associats a la seva captació.

2.2. El rol de la geografia en el Cens

2.2.1. Introducció al Cens

"Un Cens de població és el procés total de recollir, recopilar, avaluar, analitzar i publicar o difondre dades demogràfiques, econòmiques i socials que pertanyen, per a un determinat moment del temps, al conjunt de persones d'un país o d'una part ben

delimitada d'aquest" (United Nations 1998, p. 3). En la majoria de països, els censos de població es fan junt amb els d'habitatges que, a diferència dels primers, tenen l'habitatge com a unitat de base. Entre les característiques d'un Cens destaquen l'enumeració individual, la universalitat dins un determinat territori, la simultaneïtat i la periodicitat definida.

- L'enumeració individual de persones i habitatges suposa recollir i guardar el conjunt dels seus atributs de forma separada. Només d'aquesta manera és possible creuar les dades per generar les taules que es desitgin. La informació dels qüestionaris es diposita en bases de dades de registres individualitzats en les que cada persona, llar o habitatge té un codi únic que l'identifica i el georeferencia a un lloc concret. Des de la dècada dels 60 del segle XX, gràcies als avenços informàtics en el processament de la informació i les bases de dades, els instituts d'estadística difonen mostres de registres individualitzats, que es coneixen amb el nom de microdades. Els registres de microdades solen tenir menor precisió geogràfica que les dades agregades tradicionals del Cens. El motiu d'aquesta menor precisió és la necessitat de garantir la confidencialitat estadística. La precisió geogràfica es compensa amb el detall individual de tal sort que quan més vulguem saber de les persones menys detall geogràfic tindrem.
- Si hi ha una característica que diferencia un Cens de la resta de fonts estadístiques és la universalitat dins d'un determinat territori. Dit d'altra manera, totes les persones i habitatges d'aquell territori hi són incloses. Tècnicament, això fa referència a la cobertura. Per evitar possibles omissions o duplicats, les agències estadístiques posen en marxa un dispositiu de gestió i control basat en la divisió prèvia de l'àrea implicada en petites unitats, les seccions censals, a les que farà referència més endavant, però que són de cabdal importància per a la posterior difusió dels resultats. De la relació que s'estableixi entre seccions censals i entitats dependrà, en gran mesura, la possibilitat de difondre dades a aquesta escala.

- La simultaneïtat implica que cada persona i habitatge sigui censat, en la mesura del possible, entorn d'un mateix període de referència. Període que varia entre països i, en alguns casos, dins d'un mateix país. La simultaneïtat és necessària per obtenir dades comparables, però també per garantir una cobertura completa de la població, sobretot en contextos en els que hi ha moviments de persones i canvis de residència sovint, per exemple a les grans ciutats.
- La majoria de països realitzen un Cens cada deu anys. Per garantir la comparabilitat a escala internacional, des dels congressos internacionals d'estadística i des d'organismes internacionals com Nacions Unides es recomana utilitzar els anys acabats en zero. En un període tan ampli, la geografia administrativa i estadística d'un país pot haver canviat de forma considerable. Sovint, aquest és un repte de difícil solució quan no es coneix el territori amb detall i no se sap com han variat exactament les fronteres. Aquest repte és major quan l'interval de temps comprèn un major nombre d'anys. Si es conserva la informació original detallada per districtes censals, o unitats menors, és possible combinar aquestes àrees per crear les unitats que ens interessin. Amb l'ajuda dels Sistemes d'Informació Geogràfica, aquesta tasca es cada dia més factible.

Un Cens exigeix un considerable esforç de planificació prèvia a l'hora de definir els objectius estratègics en relació als seus continguts, l'impacte que pot tenir en la ciutadania, la difusió dels resultats i la relació entre cost i eficàcia de l'operació censal. En la definició dels continguts s'han de tenir en compte les necessitats dels potencials usuaris sospesant sempre el cost d'oportunitat de satisfer-les o no. Per altra banda, el conjunt de ciutadans i el personal encarregat de realitzar-lo han d'estar plenament informats dels objectius, continguts i mètodes emprats. El pla de difusió de resultats ha d'incloure aquells productes que permetin satisfer les necessitats dels usuaris amb les màximes garanties de qualitat. Les restriccions tècniques i les imposades pel secret estadístic són les principals limitacions a la difusió de les dades. La qualitat de la

informació censal es mesura segons la capacitat de minimitzar l'error, adaptar-se a les necessitats de l'usuari, escollir les unitats geogràfiques de sortida més adients, millorar les tècniques per evitar la subestimació i els errors en les respostes i proveir la informació necessària sobre l'operació (United Nations 1998).

Les utilitats d'un Cens de població es classifiquen segons afecti a l'administració, la recerca o l'empresa privada. En primer lloc, es tracta d'una eina imprescindible per l'administració, planificació i elaboració de polítiques per part de l'Estat. Els censos proporcionen la xifra oficial d'habitants pel conjunt i cadascuna de les divisions administratives del país. En segon lloc, la informació censal s'utilitza amb finalitats científiques. El món acadèmic és un gran consumidor de productes censals. De fet, aquesta tesi n'és un exemple. Finalment, les empreses privades i indústries utilitzen els censos amb finalitats comercials. En aquest darrer cas, la distribució per a petites unitats geogràfiques de la població per sexe i edat es pot utilitzar per estimar els clients potencials de cadascuna d'elles.

La realització d'un Cens consta de les següents fases:

- i) Treball preparatori. Fase en la que s'estableixen les bases del que serà tota l'operació censal. En ella es defineixen aspectes com les bases legals del Cens, el pressupost, el calendari, l'administració, la cartografia, el pla de tabulació, el processament i la difusió de les dades i la contractació i formació del personal. No cal dir, de la importància i transcendència dels treballs de preparació. Tot el que no s'hagi pensat aquí, després serà gairebé impossible de fer.

- ii) Implementar un sistema de control de qualitat i seguiment. Tasca necessària per seguir pas a pas tot el procés i solucionar els problemes a mida que sorgeixin de forma ràpida i eficaç. El desenvolupament tecnològic en el camp de les bases de dades i Sistemes d'Informació Geogràfica (SIG) han facilitat aquesta tasca. Avui en dia, amb un ordinador i connexió a Internet, des de cadascuna de les oficines del Cens es pot informar a diari del total de persones, llars i habitatges censats per

cadascuna de les seccions. Gràcies a això, el centre d'operacions pot saber si tot evoluciona segons els plans previstos i, si sorgeix algun contratemps, actuar d'immediat per solucionar qualsevol eventualitat.

- iii) L'enumeració. Aquesta és la fase en la que es recull la informació. Hi ha diversos mètodes segons sigui l'agent censal el que omple els qüestionaris o un representant de la llar tot i que, en aquest darrer cas, l'agent censal segueix essent el responsable de la distribució i verificació de la informació. El moment i la durada del període de referència afecten considerablement al desenvolupament d'aquesta fase. És important realitzar el Cens quan se'n pugui treure el màxim profit. Els factors a considerar en l'elecció d'un o altre moment varien de país a país. De tota manera, per garantir certa comparabilitat, és recomanable que, dins d'un mateix país, la data censal variï el menys possible i així també s'evitaran problemes de registre en zones on hi ha una alta mobilitat residencial.
- iv) El processament de la informació comprèn: la recollida dels qüestionaris, la codificació de les preguntes i respostes, la captura de la informació i el disseny de la base de dades a partir de la qual es realitzaran els creuaments. El disseny de la base de dades és un aspecte important per després poder treballar la informació. Quan es treballa amb sèries històriques, sovint trobem, si la informació no ha estat integrada, que les dades vénen en diferents formats i estructures que l'usuari haurà d'homogeneïtzar, tasca que porta implícita una bona dosi de treball.
- v) Creació de les bases de dades i difusió dels resultats. Un dels principals objectius del Cens és maximitzar la difusió dels resultats. L'oferta es diversifica per satisfer les necessitats dels usuaris alhora que s'amplien els canals de difusió i s'exploren noves tecnologies. Les tendències recents evidencien una pèrdua de la importància de les tradicionals publicacions en paper, en benefici d'una estratègia de difusió a la carta que satisfaci les necessitats individuals dels usuaris. Bàsicament, els censos difonen dades agregades a diferents escales. La difusió de microdades és més recent. Aquestes últimes tenen l'avantatge que permeten crear la informació com es vulgui

i, per tant, donen major maniobralitat a l'investigador per desenvolupar llur creativitat en forma de nous indicadors, variables construïdes i models.

vi) L'examen dels resultats posarà la nota final al conjunt de l'operació. Els errors en un Cens es classifiquen segons siguin de cobertura o de contingut. Els primers fan referència a l'omissió o múltiple enregistrament de persones, llars o habitatges. Els segons són deguts a un enregistrament deficient de la informació per causes que van des dels errors en la captura de la informació a la mala interpretació dels resultats. Per estimar el grau d'error en un Cens existeixen determinades tècniques que van des dels tests de consistència a l'anàlisi demogràfica. Amb la utilització de les dades per part dels investigadors també se'n controla la qualitat.

2.2.2. Geografia i Cens

La introducció al Cens realitzada en l'apartat anterior, tot i ser breu, permet adonar-se del rol que juga la geografia en gairebé totes les seves fases. L'èxit de l'operació censal no només depèn de la qualitat del qüestionari, la recollida i el processament de les dades, sinó també de com es vincula la informació a les unitats geogràfiques (US Census Bureau, 1994). Entre les fonts estadístiques, el Cens és la font que proporciona major informació geogràfica. En un Cens intervenen nombroses unitats, que tenen finalitats diferents i no sempre estan presents en totes les fases. Les unitats de base utilitzades durant el procés de captació de la informació i la necessitat de garantir la confidencialitat de les dades condicionen el detall geogràfic amb el que es difonen els resultats. Sense cap mena de dubte, quan més petites són aquestes unitats, més fàcil és satisfer les demandes dels usuaris, ja que es poden crear les àrees que es vulguin via l'agregació. A tall d'exemple, un estudiant interessat en la població actual i passada d'una determinada ciutat necessitarà informació agregada a escala municipal. Un empresari que busca la millor localització pel seu comerç dins d'una gran ciutat voldrà dades més desagregades, ja sigui per barris o districtes censals. I, finalment, l'Administració exigirà dades desagregades per als diferents nivells o escales administratives existents.

Els instituts estadística són els encarregats de decidir quines unitats s'utilitzen en la recollida i difusió dels resultats censals. Seguint la proposta del US Census Bureau (1994), les unitats geogràfiques es poden classificar en dos grans grups: legal - administratives o estadístiques.

- Les àrees legal - administratives es deuen generalment a accions legals, tractats, estatuts, ordenances, resolucions i decisions judicials, entre d'altres. Les administracions locals, regionals i nacionals reclamen dades a aquestes escales per satisfer llurs interessos de control, planificació i gestió pública. El Cens accepta l'existència d'aquestes unitats i les utilitza per a la planificació, execució i difusió dels resultats. Les unitats administratives suporten millor la comparabilitat històrica que les unitats estadístiques, a causa de la major estabilitat temporal que presenten llurs fronteres. Per contra, no succeeix el mateix quan es comparen entre elles. Les unitats territorials de tipus legal - administratiu no estan establertes sobre cap criteri homogeni en relació a la població o superfície. No totes tenen la mateixa superfície ni el mateix volum de població i aquest fet en dificulta la comparabilitat. El treball de Pumain (1990) sobre el concepte estadístic de la *ville* a Europa va mostrar la variabilitat existent entre països pel que fa a la superfície i grandària poblacional d'aquesta unitat geogràfica.
- Les entitats estadístiques provenen de la pràctica, la tradició, l'ús o la necessitat. L'agència estadística és l'encarregada d'establir els criteris per llur identificació i delimitació (US Bureau of the Census 1994). Les unitats estadístiques són útils en aquells casos en els que les unitats administratives no són apropiades per descriure o recollir determinades situacions. Aquestes es creen segons les necessitats dels usuaris. L'homogeneïtat i integritat funcional caracteritza a les unitats estadístiques i això les fa comparables en l'espai. Per contra, la comparabilitat històrica és menor degut a que les fronteres varien perquè la distribució territorial de les variables que serviren pel seu establiment també ho fan. Per exemple, si hi ha variacions en la distribució territorial de la població,

també variarà el mapa de les unitats geogràfiques establertes a partir d'un mateix nombre d'habitants. De tota manera, hi ha unitats estadístiques que sempre són comparables en l'espai i en el temps. És el cas de les unitats que resulten de dividir el territori en unitats de la mateixa superfície, independentment del nombre d'habitants que contingui cada unitat.

2.2.2.1. La importància de la geografia en les fases de preparació i execució d'un Cens: els districtes censals

De principi a final, la geografia juga un rol important en l'elaboració d'un Cens, però és en la fase inicial quan té un major protagonisme. En aquesta fase es revisen les unitats geogràfiques que intervindran en tot el procés, però sobretot es creen les unitats operatives bàsiques, que estructurin el territori a fi i efecte d'obtenir un major control del conjunt de l'operació censal. Aquestes unitats es coneixen amb el nom de districtes o seccions censals i solen tenir una mida acceptable per a ser coberta per un sol agent o enumerador.

Per evitar possibles omissions o duplicats i facilitar la tasca de seguiment i control de l'operació censal, la necessitat d'un bon treball cartogràfic, que delimiti amb exactitud i la màxima precisió possible els districtes censals, és imprescindible. Els mapes guien als agents censals als habitatges i llocs que cal enumerar. Sense mapes, els censos haurien de confiar-se dels llistats d'adreces, descripcions escrites o verbals i el coneixement local de les fronteres internes. La secció cartogràfica del Cens ha de començar a treballar amb la necessària anterioritat per tenir acabats els mapes dels districtes censals pel moment de l'enumeració. Cada agent rep el mapa de l'àrea que li ha estat assignada. També és necessari realitzar cartografia per a la resta d'unitats i mostrar les relacions entre elles. Nations Unides (1998) recomana als governs que congelin llurs fronteres administratives sis mesos abans del Cens per facilitar els treballs cartogràfics.

És important que des dels districtes censals es pugui generalitzar la informació a les unitats administratives majors. És a dir, la superfície de la secció censal no pot estar repartida entre dues unitats administratives al mateix temps. Quan més desagregada territorialment estigui la informació, més maniobrable serà. Si es fa així, per crear una àrea nova n'hi haurà prou amb recombinar les unitats de base. La relació entre districtes censals i la resta d'unitats és cabdal pel tema que ens ocupa. Es pot donar el cas, que un districte censal compregui dues unitats poblacionals diferenciades entre sí a causa de la seva petitesa. En aquest exemple, si el Cens no ha dissenyat cap mecanisme per diferenciar aquestes dues unitats, la informació relativa a cadascuna d'elles es perdrà.

Per establir els límits dels districtes censals s'utilitzen dos tipus de criteris: geogràfic i pràctic. El criteri geogràfic té en compte variables com la població, els habitatges, l'àrea i l'orografia del terreny, mentre que els criteris pràctics fan referència a com s'han de combinar les variables anteriors per crear unitats accessibles i gestionades per un sol agent censal. De tota manera, segons dicta Nacions Unides (2001) el mapa final dels districtes censals ha de satisfer els següents requisits:

- i) Garantir la cobertura completa del país. Els districtes censals han de cobrir tot el territori sense ensolapar-se ni produir cap buit. Això vol dir que també s'han d'incloure les àrees inhabitades encara que la disponibilitat de dades cartogràfiques per aquestes àrees sigui limitada.

- ii) Gestionar les operacions de forma efectiva. Per gestionar les operacions de camp de forma efectiva, els districtes censals han de tenir en compte factors com la densitat de població, l'orografia del terreny, el mètode d'enumeració i la forma en la que els agents censals es desplacen per cadascuna de les àrees. Com cap dels factors anteriors es distribueix homogèniament pel territori, les àrees que se'n derivin no tindran la mateixa superfície. Per exemple, en una ciutat densament poblada els districtes censals tindran una superfície molt més petita que en un municipi rural.

iii) La utilitat de l'àrea a efectes de la difusió dels resultats, inclosa la capacitat per difondre les dades a diferents escales. El fet d'utilitzar el districte censal com a unitat base per a la recollida i difusió de la informació té implicacions diferents segons es tracti d'un context urbà o rural. Imaginem el cas d'una ciutat densament poblada en la que és necessari crear més d'un districte. En aquest cas, disposarem de resultats agregats pel conjunt de la ciutat, però també per seccions. En canvi, en l'àmbit rural es dona la situació contrària: un sol districte pot incloure una, dues o més unitats de poblament i, fins i tot, més d'un municipi. Per aquest motiu, en aquests casos és necessari introduir un identificador per aquestes àrees. La capacitat de difondre dades a diferents escales està lligada al fet de poder generalitzar la informació des de les seccions censals a unitats majors. Qualsevol unitat ha de quedar completament dins de l'àrea d'una unitat d'ordre superior. La diversitat d'escales amb les que treballen els censos no permet assolir aquest objectiu en tots els casos. Les unitats de tipus administratiu són les que millor resisteixen la comparabilitat en el temps, sobretot les més poblades. Les seccions censals per sí mateixes no són gaire constants en el temps. Aquest fet és degut a que els criteris emprats en la seva definició tampoc ho són.

L'avenç en el camp de les tecnologies de la informació geogràfica ha provocat el desenvolupament de nous mètodes. La divisió del territori en un malla uniforme de quadrats associats a unes coordenades que els identifiquen és un d'aquests mètodes. Les avantatges d'aquest sistema són més claredat, uniformitat i major consistència temporal. Tot i això, es tracta de mètodes que requereixen una forta inversió i uns requisits tècnics que no són presents en la majoria de països (United Nations 1998, p.19).

2.2.2.2. L'entitat de població entre les variables geogràfiques del Cens

Els districtes censals són les unitats de referència per a la planificació, execució i seguiment de l'operació censal, però no s'acostumen a utilitzar per indicar el lloc de residència de la població. Dit d'altra manera, hi ha unitats que s'utilitzen portes endins i

altres que s'utilitzen portes en fora. Aquestes últimes són les que normalment apareixen en el qüestionari censal en l'apartat de les variables geogràfiques que, entre d'altres qüestions, s'interessen pel lloc de residència de les persones censades.

Les variables geogràfiques juguen un paper destacat en els censos de població i habitatges. En un Cens tot ha d'estar localitzat. Sense el lloc de residència de les persones o la localització dels habitatges no se'n pot conèixer la distribució geogràfica ni tampoc la dels seus atributs. La variable geogràfica per excel·lència en un Cens és el lloc de residència habitual en el moment en que es realitza. A més a més, el Cens també s'interessa pel lloc de naixement i el lloc de residència prèvia. Des de fa unes dècades, el creixent interès per estudiar la mobilitat ha provocat l'entrada de preguntes noves com el lloc de treball o d'estudi. També hi ha una tendència creixent a demanar més precisió geogràfica en les respostes. Per exemple, no només interessa si una determinada persona vivia cinc anys abans en el mateix municipi, sinó que es vol saber si també vivia en el mateix habitatge o barri. De tota manera, tot i la voluntat dels instituts d'estadística, els resultats que finalment s'obtinguin dependran en part de l'èxit de la campanya de recollida.

Com ja he dit, el detall geogràfic amb el que es capta la informació condiona el detall amb la que es pot difondre. Quan més precises siguin les dades més qualitat tindran. Normalment, l'agent censal és l'encarregat d'omplir les dades relatives a la localització dels habitatges, les llars i les persones. De menor a major, les unitats de referència van del número de pis, l'edifici, l'illa de cases, el carrer, la secció censal, l'entitat de població, el municipi, la província, la regió i el país. No és un esquema de validesa universal, sinó que té múltiples variacions segons el context en que es doni. De tot aquest ventall, l'entitat de població és la unitat que interessa en aquest capítol. De l'entitat podem dir que, aparegui o no explícitament en el qüestionari censal, sol ser una unitat que, quan es té en compte, s'utilitza bàsicament per indicar el lloc de residència de les persones en aquelles situacions en els que les unitats administratives locals engloben diversos conjunts de població.

L'entitat de població, o *locality* segons el terme anglès emprat per Nacions Unides, és o hauria de ser la unitat de referència per establir el lloc de residència de les persones o la localització dels habitatges. Segons Nacions Unides:

“for census purposes, a locality should be defined as a distinct population cluster (also designated as inhabited place, populated centre, settlement and so forth) in which the inhabitants live in neighbouring sets of living quarters and that has a name or a locally recognizes status” (United Nations 1998, p. 64).

Les entitats no necessàriament coincideixen amb les divisions administratives més petites. Un municipi pot tenir més d'una entitat dins dels seus límits així com una entitat pot estar formada per més d'un municipi, malgrat que aquesta situació és menys habitual. Durant la fase preliminar del Cens s'elabora el llistat d'entitats a partir del qual es codifiquen i es decideix fins a quin punt és possible difondre informació sobre la seva base. L'elaboració d'aquesta llista no està exempta de problemes. Les dificultats amb les que s'ha d'enfrontar estan relacionades amb: la fragmentació, desaparició o agregació d'entitats petites; els canvis de noms o la manera d'escriure-les i l'existència de més d'un nom pel mateix lloc o l'ús d'un sol nom per a diferents llocs.

La utilització de l'entitat com a unitat de referència garanteix la comparabilitat en el temps i l'espai, perquè es tracta d'una unitat de tipus estadístic creada a partir d'un criteri homogeni. En canvi, sobre la base de les fronteres administratives és poc fiable estudiar la distribució territorial de la població. Per exemple, en àrees amb baixa densitat de població, les unitats administratives solen incloure diverses entitats. En aquest cas, fora incorrecte deduir que aquella unitat administrativa està formada per un sol nucli de població. Un altre exemple el proporciona el cas d'una gran conurbació urbana que està dividida administrativament en diverses unitats. Si les entitats s'assignen sobre la base dels municipis, les conclusions tornarien a ser errònies: allò que és una sola peça urbanitzada apareixeria en la font repartida en diverses peces oferint una versió fragmentada del que en realitat és un sol conjunt urbanitzat. A la pràctica, els problemes associats amb la captació de les entitats expliquen el perquè les

unitats administratives s'acaben imposant sobre aquestes, sobretot gràcies al pes de la tradició i la consistència temporal que les empara.

2.2.2.3. L'entitat de població en la difusió dels resultats censals

Les unitats geogràfiques a partir de les quals es difonen els resultats vénen determinades pel mètode emprat en la recol·lecció de la informació i les limitacions imposades per garantir la confidencialitat de les dades. Durant la fase de preparació del Cens, els instituts encarregats de la seva realització elaboren un pla de difusió detallat, que fins i tot preveu els creuaments de variables que es duran a terme. Majoritàriament, s'utilitzen les unitats geogràfiques de tipus legal-administratiu per georeferenciar la informació. Més recent, cada cop és més comú difondre els resultats sobre la base d'unitats de tipus estadístic, com les seccions censals o àrees metropolitanes entre d'altres. La demanda de dades per a petites àrees ha anat en augment en els darrers anys. Aquest augment obeeix a l'interès creixent per part dels planificadors i la comunitat científica per estudiar la distribució geogràfica de les variables a gran escala i que ha estat possible gràcies al desenvolupament tecnològic en el camp dels Sistemes d'Informació Geogràfica (SIG).

Els usuaris que no troben cap unitat que s'adapti a llurs objectius poden crear-ne de noves tot recombinant les unitats de base, sempre i quan estiguin molt desagregades. Malgrat tot, treballar amb entitats geogràfiques petites suposa restriccions en el detall conceptual de la informació. La confidencialitat i el secret estadístic més les limitacions de tipus tècnic són els principals obstacles a la difusió de les dades per unitats petites. En aquest sentit, els límits varien segons països. Quan es tracta de microdades, les restriccions en quan al detall geogràfic són majors que quan les dades estan agregades.

En tot aquest context, l'entitat de població hi juga un paper modest. Les dificultats de difondre les dades a aquesta escala estan lligades a les dificultats exposades anteriorment per enumerar-les. La falta de reconeixement legal, la converteixen en una unitat estadística difícil de captar, tot i l'estabilitat temporal que en realitat puguin tenir.

Nacions Unides (1998) recomana l'ús de les entitats com a unitat geogràfica de base en alguns dels seus tabulats. La població per entitats, classificades segons llur grandària, permet conèixer els patrons de concentració i dispersió d'aquesta i comparar els resultats a escala internacional. No oblidem, que a diferència de les unitats administratives, l'entitat de població és comparable arreu. A més, a partir de la població per entitats es pot construir la diferència urbà i rural, especialment en aquells casos en els que s'utilitza la població per a determinar-ho. Tot i això, a diferència dels censos, no existeix una normativa internacional sobre la utilització de les entitats en els processos de captació, processament i difusió dels resultats censals, ni tampoc sobre com definir entitat. Com veurem, els criteris per definir entitat varien de país a país.

Els censos no solen difondre gaire informació per entitats, sobretot per les més petites. És habitual que les agències estadístiques publiquin un catàleg amb els noms de les entitats organitzades per municipis o altres unitats administratives.

2.2.2.4. L'entitat de població en el Cens: alguns exemples

Els exemples que presento en aquest punt no tenen cap pretensió de ser representatius del conjunt de països del món. L'elecció ha estat determinada per la coneixença que tenia d'aquests països i llurs censos, gràcies a la meva participació en el projecte IPUMSi (*Integrated Public Use of Microdata Series international*) (Sobek i Esteve en premsa). De tota manera, he cregut oportú de presentar-los aquí per mostrar que existeixen diferents metodologies per aproximar-se al concepte d'entitat de població. Les experiències que presento són les d'Austràlia, Colòmbia, Estats Units, França, Mèxic i Veneçuela.

En el Cens de 2001 d'**Austràlia**, l'entitat de població té el seu equivalent en els conceptes d'*Urban Centre* o *Locality*:

In broad terms, an Urban Centre is a population cluster of 1.000 or more people while a Locality is a population cluster of between 200 and 999 people. (ABS 2001).

Els *Urban Centres* i *Localities* (UC/L) tenen fronteres ben determinades i contenen un o més *Collection District*, secció censal. En cap cas, un *Collection District* conté més d'un UC/L. La distinció urbà-rural s'estableix sobre la seva base. Les *localities* constitueixen l'àmbit rural i els *Urban Centres* l'àmbit urbà. En la delimitació d'aquestes unitats no es tenen en compte la resta d'entitats geogràfiques, sobretot quan es tracta dels *Urban Centres* majors de 20.000 habitants. No existeix cap estructura prèvia sobre la qual s'elabori el llistat d'entitats. Si un *Urban Centre* creua les fronteres d'unitats polítiques o estadístiques no hi ha cap problema. Per a les entitats que superen els 20.000 habitants, dos assentaments d'edificis separats per menys de tres quilòmetres formen part del mateix *Urban Centre*. Per a identificar les entitats més petites, l'*Australian Bureau of Statistics* s'ajuda de fotografies àrees, treball de camp i altra informació disponible.

A **Colòmbia**, un municipi conté un o més *centros poblados*, l'equivalent a l'entitat de població. La definició de *Centro Poblado* varia de Cens a Cens. El Cens de 1964 utilitzà com a criteri el nombre de cases mentre que el Cens de 1973 va fer servir la població. Per a 1964 el nombre de cases necessàries per a constituir *Centro Poblado* era de 10. L'any 1973 eren necessàries 500 o més persones. La definició vigent en el Cens de 1993 era:

Centro poblado: son concentraciones de edificaciones correspondientes a 20 o más viviendas contiguas con una conformación de características urbanas, es decir, manzanas, calles o carreras. (DANE 1999).

Las *cabeceras municipales* són *centros poblados* on és localitza l'alcaldia del *municipio*. La resta de *centros* es classifiquen en tres tipus: *inspección de policía*, *caserío* i altres. Només les *cabeceras* tenen límits precisos i estables. Totes aquelles persones que resideixen en entitats amb menys de 20 habitatges formen part de la població dispersa. Pel que fa la difusió dels resultats, el *Departamento Administrativo Nacional de Estadística* utilitza la distinció *cabecera – resto* per publicar les dades a escala

municipal. Tanmateix, només és possible obtenir informació desagregada per aquells *centros poblados* que alhora són *cabeceras municipales*, ja que la resta s'agreguen sota la categoria *resto del municipio*. El Cens de 1993 utilitzà aquesta mateixa distinció per definir urbà i rural.

La unitat més propera al concepte d'entitat de població en el Cens dels **Estats Units** és el *place*. L'US Census Bureau defineix *place* com:

"Concentration of population; a place may or may not have legally prescribed limits, powers, or functions. This concentration of population must have a name, be locally recognized, and not be part of any other place". (US Census Bureau 1994, p. 9-1).

Un *place* pot estar reconegut legalment per les lleis del respectiu Estat o pot ser una unitat estadística designada per l'agència estadística. No tothom viu en un *place*. En l'any 1990 hi vivia aproximadament un 26 % de la població (66 milions de persones). La resta ho feia en assentaments més petits, en disseminat, o en les extenses perifèries de les grans ciutats, que no s'identifiquen com a *places*.

La majoria de *places* tenen reconeixement legal. En aquest cas es coneixen amb el nom d'*incorporated places*. Cada Estat té competències per designar i atorgar caràcter legal a un *place*. Els noms amb els que es coneixen varien entre estats. Els més habituals són *city*, *town*, *village* i *borough*. Els requisits per crear un *incorporated place* varien entre estats i segons la categoria que se'ls hi assigni, ja sigui *city*, *town*, *village* o *borough*, entre altres. La població és el criteri més utilitzat per assignar categories. El llindars de població emprats varien considerablement entre estats. Per exemple, a Iowa o Alaska no hi ha límit de població. En canvi, a Massachusetts i a Pennsylvania calen 12.000 i 10.000 persones respectivament per obtenir la categoria de *city*. Normalment, per a obtenir la categoria de *city* les exigències són majors que per a ser considerat *town*, *village* o *borough*. A Nebraska calen 800 persones per poder optar a *city* i només 100 perquè una entitat sigui considerada com a *village*. Com que la capacitat normativa

en la designació dels *incorporated places* depèn dels estats, aquests no traspassen mai llurs fronteres. La relació amb els *counties* no és la mateixa. En alguns Estats, hi ha *places* que inclouen més d'un comtat, igual que hi pot haver comtats amb més d'un *place*. Les fronteres dels *incorporated places* estan sotmeses a canvis ja sigui per agregació, desagregació, fusió o consolidació. En aquest darrers cas, es crea el que es coneix com a *consolidated city*, resultat de l'acord entre la *city*, les afores, i altres unitats de govern dins del comtat.

Els *places* designats per l'agència censal són unitats estadístiques sense reconeixement legal però amb afinitats amb els *incorporated places*. La definició és:

"They are settled population centers with a definite residential core, a relatively high population density, and a degree of local identity. Often a Census Designated Place (CDP) includes comercial, industrial, or other urban types of land use". (US Census Bureau 1994, p 9-20).

La designació d'aquests *places* és important ja que permeten la tabulació dels resultats per a unitats de poblament que d'altra manera no apareixerien en el Cens. La població és el principal criteri utilitzat pel seu establiment. El llindar mínim utilitzat per a la majoria de *places* és de 2.500 persones en àrees urbanes i 1.000 fora d'aquestes. A Alaska, Hawai i a les Reserves Naturals Índies s'hi apliquen criteris diferents.

A **França**, les *unités urbaines* són l'equivalent a l'entitat de població. La definició és la següent:

Leur [unités urbaines] fait intervenir la notion d'agglomeration de population définie comme un ensemble d'habitations. Dans cet ensemble, qui doit abriter au moins 2000 habitants, aucune habitation ne doit être séparée de la plus proche de plus de 200 metres (INSEE 1999).

Les fronteres de les *unités urbaines* coincideixen amb les de les *communes*, però no tenen en consideració els límits de les altres unitats administratives (*cantons*,

arrondissements, départements). No hi ha *communes* amb més d'una *unité urbaine* al seu interior. Aquelles que no arriben al llindar de 2.000 habitants són considerades rurals.

A **Mèxic**, Els municipis es componen de *localidades*. La *localidad*, que no té estatut legal, és l'equivalent a l'entitat de població. El Cens de 1990 la defineix com:

Lugar en el que se ubica una vivienda o conjunto de viviendas que están cercanas unas de otras y donde por lo menos una está habitada. El lugar es reconocido comúnmente por un nombre dado por la ley o la costumbre. (INEGI 1992).

En el cas de Mèxic, un habitatge aïllat si està habitat és una *localidad*. Una definició tan generosa no permet disposar de dades per totes les entitats. El document que aplega totes les *localidades* és coneix amb el nom de *Catálogo de Integración General de Localidades* (CIGEL). L'elaboració d'aquest catàleg és prèvia a la realització del Cens. Existeix cartografia bàsica per a totes les entitats amb més de 250 habitants. La diferència urbà i rural s'estableix a partir de la població de las *localidades*. Totes aquelles amb menys de 2.500 habitants són considerades rurals.

Finalment, a **Veneçuela** els *Centros Poblados* (CP) són l'equivalent a l'entitat de població. La superfície i població d'una *Parroquia* es reparteix en un nombre major de *Centros Poblados*. La definició de *Centro Poblado* és:

"Todo lugar o sitio del territorio venezolano, donde se encuentran tres (3) o más viviendas, no separadas entre sí por más de 500 metros. Pueden ser chozas, campamentos, caneyes, casas o quintas, siempre que sean reconocidos por un nombre particular con linderos o límites que los separen de otros censos poblados próximos". (INE 2001, p. 54)

L'habitatge és la variable emprada per determinar l'existència d'un CP. La presència de població indígena converteix a una entitat amb menys de 2.500 habitants en *Centro*

Poblado con Población Indígena i a les que tenen més de 2.500 habitants en *Localidad con Població Indígena*. Els assentaments exclusius de població indígena s'anomenen *Comunidades Indígenas*. El llindar de 2.500 habitants també s'utilitza per establir la diferència entre urbà i rural. Els CPs no creuen el límits de les *Parroquias*. La diferència entre *Segmento* i *Sector* fa que la relació amb els CPs també sigui diferent. El *Segmento* és el nom que rep la secció censal, creada per organitzar i controlar l'empadronament en els CPs amb més de 120 habitatges. Per contra, *el Sector* és el nom que rep la secció censal quan es tracta de CPs amb menys de 120 habitatges i la població disseminada. Dit d'altra manera, els CPs amb més de 120 habitatges es divideixen en *Segmentos* mentre que els CPs amb menys de 120 habitatges més la població disseminada s'agrupen en *Sectores*.

2.3. Reflexions entorn a l'entitat de població: variants i reptes en la captació estadística

La informació presentada en l'apartat anterior ha servit per aproximar-nos al concepte d'entitat de població des de les recomanacions internacionals i l'experiència de sis països. És difícil trobar una definició d'entitat de població que satisfaci totes les accepcions trobades. Per aquesta raó, en aquest darrer punt, a partir d'una definició bàsica d'entitat intentaré sistematitzar les diferents opcions possibles.

Com a definició de consens, **una entitat de població és un agregat de població en el territori clarament diferenciat de la resta**. A partir d'aquí, els adjectius, característiques i altres requisits que poden complementar la definició anterior varien de Cens a Cens i de país a país. Les variacions possibles són:

- **Població o edificis?** No tots els agregats de població són considerats entitat de població ni tampoc la població és l'únic criteri que s'utilitza per designar-les. Hi ha censos que utilitzen els edificis, sobretot aquells que inclouen agregats molt petits. Aquest és el cas de Mèxic, Veneçuela i Colòmbia. En el cas de Mèxic, un sol edifici aïllat que estigui habitat és considerat entitat de població. Per contra, Austràlia,

França i Estats Units utilitzen la població com a criteri de base. A Austràlia són necessaris 200 habitants, a França 2.000 i als Estats Units la xifra varia entre estats i en funció de si tenen estatut legal o no. En aquest darrer cas, l'*US Bureau of the Census* exigeix 2.500 habitants per a les àrees urbanes i 1.000 fora d'aquestes. Davant d'aquesta diversitat de parers, Nacions Unides i Eurostat no es decanten per cap criteri en concret, però recomanen diferenciar com a mínim aquells agregats de població de 2.000 o més habitants. Distinció que alhora s'utilitza per establir la diferència entre urbà i rural.

- **El llindegar.** Encara que la definició bàsica d'entitat sigui la mateixa, el llindegar que s'utilitza per discriminar que és o no és entitat diu molt del tarannà de cada Cens. El resultat varia en funció del llindegar utilitzat. No és el mateix atorgar el qualificatiu d'entitat a partir de 20 persones agrupades que a partir de 2.000. No tots els censos tenen la mateixa sensibilitat. Aquesta varia en funció de les característiques del poblament de cada indret i de les necessitats de les agències estadístiques. Un bon exemple és la diversitat de llindegar existents dins d'un país tan estès com els Estats Units.
- **La distància entre assentaments.** A l'hora de definir que és un agregat de població és necessari establir la distància que hi ha d'haver entre assentaments per a ser considerat part o fora d'aquest. Altra vegada, els requisits són diferents entre països. En aquest apartat, les recomanacions internacionals estableixen que qualsevol edifici situat a menys de 200 metres de l'edifici més proper es consideri part de l'entitat. A Austràlia és necessària una distància de tres quilòmetres per a considerar com a entitats independents a dos assentaments amb més de 20.000 habitants. A França el llindegar que s'utilitza és de 200 metres i a Veneçuela de 500 metres.
- **La cobertura territorial de les entitats i el tractament de la resta de la població.** No tots els agregats de població constitueixen entitat, tot depèn dels criteris que s'utilitzin. És a dir, ni tota la població viu en entitats, ni aquestes cobreixen

exhaustivament tot el territori. Habitualment, la resta de població es considera rural o en disseminat. El cas dels Estats Units és més complex. Per exemple, les extenses perifèries urbanes no són considerades com a entitat, però tampoc es pot dir que siguin rurals. De fet, són pocs els casos en que les entitats tenen límits definits de forma clara. L'absència de límits fa impossible la cobertura exhaustiva de tot el territori. De tota manera, el fet que tota la població estigui vinculada a una o altra entitat és més habitual.

- **Unitats administratives o estadístiques?** Malgrat coincideixi eventualment amb els límits administratius, l'entitat de població és en essència una unitat estadística establerta segons un criteri de tipus morfològic que s'aplica de forma homogènia en el territori. Això vol dir que l'entitat de població és teòricament una unitat comparable.

Més enllà de la definició que s'utilitzi, el fet de determinar les entitats de població porta associats alguns problemes. Problemes que comparteix, en la majoria dels casos, amb la resta d'unitats de tipus estadístic. A continuació presento i amplio alguns d'aquests inconvenients:

- **Manca de reconeixement legal - administratiu i absència de límits precisos.** Qualsevol entitat en el territori que gaudeixi de reconeixement legal o administratiu té definits uns límits precisos que, en cada cas, s'encarrega de marcar l'àrea en la que aquella legalitat té vigència. Així doncs, la manca de reconeixement es tradueix en absència de límits. Tanmateix, la falta de límits en les entitats de població provoca inestabilitat i això va en detriment de la comparabilitat en el temps. Si les entitats no tenen límits és perquè en algunes ocasions són massa petites per a constituir-se en unitats polítiques menors i a vegades són massa grans per a constituir una sola unitat política. De fet, la necessitat d'inventariar les entitats, especialment les més petites sorgeix per evitar que no quedin amagades sota d'unitats majors.

- **Canvi urbà.** El creixement i els canvis en la distribució territorial de la població dificulten la captació estadística de les entitats i afecten considerablement la comparabilitat intercensal. Per posar un exemple, la urbanització d'una determinada àrea pot fer que dues o més entitats es fusionin en una sola. Aquest és un dels problemes comuns a totes les unitats estadístiques, excepte la que divideix el territori en unitats de la mateixa superfície.
- **Captació sobre la base de les unitats administratives.** En alguns països, la llista d'entitats s'estableix sobre la base de les unitats administratives menors: els municipis. En aquests casos, una entitat no pot traspasar els límits municipals tot i que en realitat sí que ho faci. Quan més petita sigui la superfície del municipi, més habitual serà trobar-nos amb aquest tipus de situació. El Cens d'Austràlia estableix les entitats prenent com a referència el conjunt del país, sense tenir en compte la resta d'unitats geogràfiques.
- **Relació entre entitats i seccions censals.** La relació entre entitats i seccions censals és complexa. Una entitat pot estar repartida en més d'una secció censal alhora que un secció censal pot tenir més d'una entitat. No sempre és possible obtenir informació per entitats a partir de les seccions censals. El vincle que s'estableix entre aquestes dues unitats és d'importància cabdal per a disposar d'informació per entitats. Les entitats menys poblades o amb menys edificis són les que presenten majors problemes, doncs sovint queden englobades dins d'una secció censal junt amb altres entitats. Aquesta situació es més habitual en l'àmbit rural, on normalment es troben les entitats més petites.

Els problemes associats amb la captació estadística fan que l'entitat de població tingui poca presència en la difusió dels resultats. La relació entre seccions censals i entitats és clau per explicar fins a quin punt és possible difondre informació censal a aquesta escala. En molts casos, ens hem de conformar amb simples catàlegs que només informen de la presència d'entitats dins d'un determinat territori. Aquesta problemàtica no és tan important per les entitats més poblades, doncs a partir de les seccions

censals que la conformen és possible obtenir informació del conjunt. En canvi, la difusió de la informació per les entitats més petites topa amb les restriccions de les seccions censals i el secret estadístic, que prohibeix la difusió de dades per unitats poblacionals de grandària reduïda encara que siguin agregades.

Resumint, l'entitat de població és una unitat geogràfica de tipus estadístic que parteix d'una definició bàsica de consens però que s'adjectiva de diverses formes. Aquestes variacions són el reflex de les dificultats associades a la seva captació estadística, que fan d'aquesta una unitat poc utilitzada en la difusió dels resultats censals.

3. L'entitat de població i el Nomenclàtor a Espanya

3.1. Presentació

En el capítol anterior s'ha tractat el concepte d'entitat de població des d'una perspectiva teòrica, tot posant com a exemple el tractament que se'n ha fet en un conjunt de sis països. Hom pot trobar a faltar el cas espanyol: absent premeditadament ja que és el centre i protagonista d'aquesta tesi. El Nomenclàtor del Cens de Població és la font estadística de les entitats de població a Espanya. Al seu estudi va dedicat aquest capítol amb l'objectiu de respondre a preguntes com: quina definició d'entitat adopta?, com es forma el Nomenclàtor?, o quina informació hi ha disponible a aquesta escala?.

L'aproximació al concepte d'entitat s'ha de fer de la mà del Nomenclàtor. Estudiar l'entitat de població és estudiar la font. Per estudiar el Nomenclàtor s'ha utilitzat documentació diversa:

- i) En primer lloc, els nomenclàtors constitueixen la principal font d'informació per a realitzar aquest exercici. Per a les edicions anteriors a 1950 s'han consultat les versions microfilmades que hi ha a la biblioteca del Centre d'Estudis Demogràfics (CED). A partir de 1950 s'ha treballat directament amb les publicacions originals en paper, també disponibles al CED. De cada Nomenclàtor interessa quines variables

inclou i com s'estructura la informació. Els pròlegs a les edicions proporcionen pistes per interpretar millor els continguts de la publicació i la definició d'entitat de població. En alguns casos, els pròlegs inclouen comentaris sobre els canvis introduïts respecte a les edicions anteriors i n'expliquen les causes que els han originat.

- ii) En segon lloc, els decrets i Reials Ordres publicades en els diaris oficials de l'Estat han estat de gran ajuda per desentrellar qüestions relatives a l'origen, formació, publicació i canvis introduïts en el Nomenclàtor. Aquests documents van ser consultats a l'Arxiu Històric de Sabadell. La informació relativa al Nomenclàtor apareixia normalment junt amb la del Cens. Per localitzar aquests documents es va revisar el contingut dels diaris oficials, en concret del *Boletín Oficial de la Provincia* (BOP) i, més tard, el *Boletín Oficial del Estado* (BOE). Aquests decrets solien publicar-se durant l'any anterior i l'any de realització del Cens, però no sempre era així. En més d'una ocasió, es va trobar que un decret publicat l'any del Cens conduïa a un altre publicat fora d'aquests anys habituals. També s'han revisat aquells decrets citats en el pròlegs de les publicacions. Amb tot, la possibilitat que algun article hagi passat inadvertit es redueix al fet que aquest no hagi estat publicat ni l'any anterior ni l'any del Cens, no estigui citat en cap dels articles anteriors, i tampoc en cap dels pròlegs dels nomenclàtors.

- iii) En tercer lloc, la darrera font de documentació és la literatura sobre el Nomenclàtor publicada en revistes especialitzades, informes i llibres entre d'altres. En el primer capítol és comenta la bibliografia relacionada amb la font, raó per la qual ara no s'entra a valorar de nou.

Presentades les fonts que s'han utilitzat en aquest estudi sobre el Nomenclàtor a Espanya, el que segueix a continuació fa referència a aspectes com l'origen, la història i la formació del Nomenclàtor.

3.2. El Nomenclàtor del Cens de Població

3.2.1. Què és el Nomenclàtor?

El *Diccionari de la Llengua Catalana* defineix Nomenclàtor com “aquella llista o catàleg per ordre alfabètic de noms de localitats, de persones, de terminologia d’una ciència determinada” (1993, p. 1358). Alhora, en una de les accepcions de l’enciclopèdia Espasa, fou aquell esclau de la Roma clàssica encarregat d’anunciar les visites al seu senyor. El Nomenclàtor que es tracta en aquesta tesi no té res a veure amb cap esclau, ni cap llistat de persones ni de terminologia d’una ciència determinada. Si que té relació, però, i probablement d’aquí provingui el seu nom, amb aquella llista o catàleg per ordre alfabètic de noms de localitats. Afinant un mica més, es tracta d’una font estadística la principal característica de la qual és l’escala territorial que emprà. La unitat territorial base és l’entitat de població definida, segons l’Institut Nacional d’Estadística (INE), com “qualsevol àrea habitable del terme municipal, habitada o excepcionalment deshabitada, clarament diferenciada dintre del mateix, i que és coneguda per una denominació específica que la identifica sense possibilitat de confusió” (Nomenclàtor de 1996, 1997, p. VII). La pròpia relació d’entitats, al marge de la informació estadística que dóna de cadascuna, constitueix una de les seves principals riqueses. En aquest sentit, esdevé una font excepcional per a l’estudi del poblament a gran detall, que no té rival que hi pugui competir.

La definició d’entitat utilitzada fa variar el nombre total d’entitats de manera que l’aproximació a la distribució territorial de la població que se’n deriva també serà diferent. Per exemple, quan un sol edifici aïllat es registra individualment com a entitat s’obté un retrat molt més precís del poblament que quan només es consideren les agrupacions de 10 edificis. Conseqüentment, el total d’entitats obtingudes a partir d’un o altre criteri també variarà, essent menor quan més restrictiva sigui la definició d’entitat.

Per cada entitat en coneixem la categoria i altres característiques en relació a llur població, edificis i emplaçament. La categoria classifica les entitats segons siguin ciutat,

vila, lloc, *aldea* o parròquia i per les més petites ho fa en funció del seu ús (*alquería*, molí, ermita, caseriu, entre altres). En la mesura del possible, el Nomenclàtor respecta la prosòdia de cada regió i empra la classificació d'entitats autòctona en benefici de la diversitat, però en detriment de la comparabilitat interregional.

3.2.2 Origen i història del Nomenclàtor

L'origen i història del Nomenclàtor està estretament vinculat a la història dels censos moderns a Espanya. S'entén per censos moderns aquells que apareixen a partir de la segona meitat del s.XIX amb una regularitat acceptable que no es consolida definitivament fins l'any 1900. Arango¹ (1980), en canvi, parla de censos contemporanis. Contemporanis o moderns el que interessa a aquest treball és la història censal que neix amb el Cens de 1857 i el corresponent Nomenclàtor publicats, ambdós, l'any 1858.

Hi ha diversos factors que expliquen el perquè no van aparèixer abans. A. Melón (1951, p.205) ho atribueix a "*las circunstancias que matizan la vida nacional de España durante la primera mitad del siglo XIX, de ocupación napoleónica de su territorio, de violenta lucha política de partidos, y de guerra dinástica civil, explican lo tardío de la organización estatal de los servicios de Estadística en nuestro país, sobre todo en relación a los estados adalides en la implantación de los mismos*". Especialment rellevants són els factors institucionals per explicar l'endarreriment de l'estadística espanyola en la realització d'un primer Cens a imatge i semblança del que feien els països més avançats d'Europa. Durant la primera meitat del s.XIX, les competències d'estadística estaven escampades entre diferents nivells de l'Administració i diferents ministeris. Els problemes de pressupost, la falta de personal especialitzat i les successives crisis polítiques van frustrar els diversos intents per agrupar les tasques estadístiques i així millorar el coneixement quantitatiu de la realitat espanyola (Muro et alii 1996). Superats aquests obstacles, finalment, l'any 1856 es constituí la *Comisión de Estadística General del Reino* que tingué encomanada, com una de les principals prioritats, la preparació del Cens de la Població i el Nomenclàtor d'Espanya. La formació

¹Per J. Arango (1980) la història dels censos moderns a Espanya comença en la segona meitat del s.XVIII mentre que els que apareixen un segle més tard els anomena contemporanis.

del Cens era indispensable per a l'administració espanyola. El recompte de població més fiable tenia gairebé setanta anys, es tractava del Cens de 1787 format sota la direcció del Comte de Floridablanca (Muro et alii 1996). La *Comisión de Estadística General del Reino* entenia que:

“el censo debe producir en todos los ramos de la administración pública el efecto de servir de regulador legal de la población, el de promover las reformas útiles que aconseje la prudencia deducidas de los datos en él contenidos, y el de estimular constantemente la progresiva mejora de este importante trabajo”
(Nomenclàtor de 1857, 1858, pròleg, p VI).

Si la realització del Cens de Població era important per conèixer *el ser* de la població, el Nomenclàtor esdevenia de gran importància per conèixer en la seva realitat *l'estar* de la població (Melón 1961). O, dit d'altra manera, el Cens és el mirall de la població com el Nomenclàtor és el mirall del poblament. El 14 de març de 1857 s'aprova per Reial Decret la formació del Cens, dels treballs preliminars del qual neix el primer Nomenclàtor. El 30 de setembre de 1858, un segon decret encarrega la formació d'un nou Cens per l'any 1860 amb dos objectius clars: corregir les deficiències del recompte anterior i aplicar les recomanacions dels Congressos Internacionals d'Estadística segons les quals els recomptes havien de realitzar-se periòdicament en els anys acabats en zero i, a poder ser, en cinc (Muro et alii 1996). Segons el mateix decret, conjuntament amb el Cens s'havia de publicar el Nomenclàtor. El de 1860 és un Nomenclàtor sense antecedents ni precedents en la història estadística espanyola. Una obra magna que basa tota la seva grandesa en una definició d'entitat extremadament generosa: qualsevol edifici aïllat constitueix entitat. L'any 1873 se'n publica una versió abreujada. Una circular de 28 de gener de 1887 (BOP, 28-I-1887) encarrega un nou Nomenclàtor pel que el referent de 1860 ha de servir de base i comprovació del que ara s'executa, però sense ser tan ambiciós. En paraules de Melón, el Nomenclàtor de 1887 mostra *“manifiestas ansias de superación y perfección”* (Melón 1961, p. 17). El Reial Decret de 3 d'abril de 1900 (BOP, 7-IV-1900) estableix que els Censos de població i també nomenclàtors es realitzaran cada 10 anys amb referència a 31 de desembre. Des

de 1900 tenim un Nomenclàtor cada 10 anys, fins a 1970 en els anys acabats en 0 i partir d'aquest any en els acabats en 1, fet degut al canvi de data censal. L'any 1986 es realitza el primer Nomenclàtor vinculat al Padró Municipal d'Habitants i deu anys més tard el segon. Així doncs, per als darrers vint anys del segle XX hi ha quatre nomenclàtors disponibles, dos lligats al Cens i dos al Padró.

3.2.3. La formació del Nomenclàtor

El Nomenclàtor és resultat dels treballs preliminars del Cens. El sentit de la seva formació no ha variat al llarg del temps. Es tracta d'un document necessari per a l'organització de l'operació censal que dóna compte de les entitats de població a l'interior d'un municipi. La necessitat de realitzar un Nomenclàtor per a organitzar un Cens ha anat disminuint. Malgrat això, segueix sent útil per a donar llum estadística a nuclis de població que, si no fos gràcies a aquesta font, quedarien amagats sota les unitats geogràfiques polític-administratives que constitueixen la base del Cens.

Els edificis no disseminats formen carrers, els carrers formen entitats o nuclis de població, i els nuclis de població s'agrupen en municipis. Hi ha municipis amb un sol nucli i altres amb més d'un. Els Ajuntaments són les institucions encarregades de proporcionar la llista d'entitats als instituts d'estadística. Per a la formació del Nomenclàtor de 1860, els Ajuntaments havien de tenir un Padró actualitzat de les cases existents, poblades i despoblades. La circular de 6 març de 1860 especificava que en aquest padró hi havia de figurar *“los nombres de las plazas, plazuelas, calles y paseos, el número de unos y otros, tanto intramuros y extramuros y en despoblado, con expresión del número de habitantes, el uso a que se destinan los edificios, así como los destruidos en sitios que antes no estaban edificadas”* (BOP, 6-III-1860). Aquests treballs eren de gran importància perquè *“conocida la vivienda, no será fácil que seamos engañados respecto del número de personas que deban ocuparlas”* (BOP, 7-IX-1860). L'any 1887 l'*Instituto Geográfico y Estadístico*, institució encarregada de la realització del Cens, exigí als Ajuntaments la complimentació d'uns formularis amb *“la expresión detallada de ciudades, villas, lugares y aldeas, y aún de los caseríos, ya se les designe*

con ese nombre, o con los de cortijo, masía, etc.,” (BOP, 28-I-1887). La llista era enviada a la Junta Electoral Provincial que en donava l'aprovació definitiva. Els Reials Decrets s'encarregaven d'introduir les modificacions necessàries en la formació del Nomenclàtor. Cito, per exemple, el Reial Decret de 3 d'abril de 1900:

“... se distinguirá la población de hecho y de derecho, haciéndose también la distribución de una y otra en todo el territorio, no sólo por Ayuntamientos, sino detalladamente por agrupaciones de viviendas inferiores al municipio, y hasta por entidades aisladas que se clasificaran según su distancia al mayor núcleo, condiciones de habitabilidad y número de edificios de que constan...” (BOP, 7-IV-1900).

Malgrat els canvis que introdueix el Nomenclàtor de 1940 el sentit de la seva formació no varia com es desprèn de l'ordre d 27 d'octubre de 1939:

“Trabajo preliminar de esta operación [el Nomenclàtor] tan importante es el de la Estadística de entidades de población y sus edificaciones, que habrá de organizarse con tiempo amplio para que sus datos, bien depurados, puedan servir de base firme a la operación de empadronamiento, localizándose así censable con precisión adecuada, que evite duplicados y omisiones, tan de temer sin esta previa ordenación en el territorio de su vivienda y anexos. Se respeta así el proceder clásico, aunque modificado por exigencia de las circunstancias en buen número de sus detalles; y se crea, como siempre, la base del Nomenclàtor, publicación paralela al Censo, y de tan brillante historia.” (BOE; 10-XI-1939).

Amb l'avenç de les tecnologies d'informació, el Nomenclàtor ja no és tan necessari per a controlar l'operació censal com ho era fa 150 anys. Amb tot, la font es segueix publicant. Igual que sempre, dels treballs preliminars en surt el llistat d'entitats tot i que, com veurem més endavant, la llei de Règim de Bases Locals en regula la seva existència i sobretot llur aparició. Hi ha països en els que la identificació de les entitats es fa via

fotografies aèries o des del terreny i amb l'ajuda dels sistemes de posicionament global, més conegudes per les sigles en anglès de GPS (*Global Positioning System*). De moment, cap d'aquests procediments s'ha utilitzat en el cas d'Espanya. Per contra, la proposta de delimitar les unitats de població a Catalunya, elaborada per Morera i Tort (1988) va utilitzar diverses fonts en aquesta tasca, entre elles cartografia, fotografies aèries, treball de camp i qüestionaris adreçats als Ajuntaments.

La realització del Nomenclàtor de 1887: un exemple.

Valgui com a excepció, en aquest cas, explicar més a fons com es realitzava el Nomenclàtor i es comprovaven els resultats. L'estructura organitzativa és clarament piramidal. Per damunt de tot, un òrgan superior, d'abast estatal, que centralitza i coordina totes les operacions, dóna les instruccions i agrupa totes les dades i les publica. Per sota d'aquest òrgan, hi ha les juntes provincials, interlocutores entre l'òrgan superior i els municipis. A la base de la piràmide hi ha les juntes municipals, encarregades de l'execució del Cens (recollida de dades). Les juntes municipals són de caràcter temporal i la seva durada es fixa en funció del temps necessari per organitzar i dur a terme l'empadronament dels habitants. El personal empleat també varia segons les necessitats de cada moment, especialment intenses en les proximitats del dia de l'empadronament. Les instruccions publicades en els *Boletines Oficiales de la Provincia* reglamenten els aspectes referents a qui ha de formar part d'aquestes juntes. Les instruccions redactades des de l'òrgan superior² són trameses als municipis via les juntes provincials. Alhora, les juntes provincials s'encarreguen de vetllar que tots els municipis compleixin amb les seves obligacions i lliurin dins dels terminis la informació que se'ls requereix. Cada municipi remet a la Junta Provincial una primera llista. Seguidament, la Junta s'encarrega de la seva comprovació. En el cas del Nomenclàtor de 1887, les llistes són enviades al Governador de la província, cap de la Junta Provincial. Aquest les lliurava al cap provincial de la Guàrdia Civil que, finalment, les donava als "*comandantes de los puestos a que las mismas correspondan, a fin de que, enterados de la presente circular informen en comunicación separada cuanto se les ofrezca, en vista del contenido de dichas hojas, y atendido al perfecto conocimiento que*

² Aquest òrgan ha estat denominat de diverses maneres. Des de Junta General de Estadística, Instituto Geográfico y Estadístico, Dirección General de Estadística i Instituto Nacional de Estadística.

tiene este personal, por la índole de sus servicios, del poblado y despoblado de los términos municipales” (BOP, 28-I-1887). A partir d'aquí, la Junta Provincial remetia a cada municipi un llistat amb les esmenes introduïdes per la Guàrdia Civil. A tenor de la quantitat d'avisos publicats en el *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona* es desprèn que els Ajuntaments no eren gaire complidors amb les seves obligacions estadístiques. En alguns casos l'avís anava acompanyat d'una amenaça de sanció econòmica, que per aquells temps era de 25 pessetes. Fetes les rectificacions i amb els documents finals en mans de l'òrgan superior, el Nomenclàtor queda pràcticament enllestit, només quedarà associar a cada entitat la informació relativa al nombre d'habitants, que no es coneixerà fins el mateix dia de l'empadronament.

3.2.4. El Nomenclàtor i el Cens

El Cens i el Nomenclàtor poden o no publicar-se en la mateixa data però si que comparteixen data de referència, que és el dia de realització del Cens. El Nomenclàtor no necessita del Cens per a elaborar el llistat d'entitats, que és una tasca prèvia al dia de l'empadronament. Per conèixer la població de cada entitat el Nomenclàtor s'ha d'esperar a que el Cens estigui enllestit.

L'entitat de població és una unitat exclusiva del Nomenclàtor. El Cens no la utilitza per difondre els seus resultats per la dificultat que implica vincular-hi informació. Les seccions censals són les unitats bàsiques de recollida de la informació. En la mesura que les seccions censals respectin els límits de les entitats serà possible gaudir de la informació a aquesta escala. Malauradament, per diverses raons, l'entitat de població i la secció censal són unitats poc lligades entre sí, sobretot en àmbits poc poblats on una secció censal comprèn més d'una entitat. Per a entitats de certa grandària, que comprenen més d'una secció censal, és possible combinar la informació tot i que es desconeix si les seccions censals estan dotades d'algun codi que les identifiqui com a pertanyent a una o altra entitat. Tot i que no és dóna el cas, la difusió de dades a escala d'entitats podria topar amb els límits que imposa la confidencialitat estadística per aquelles entitats menys poblades.

4. Els nomenclàtors en la història: revisió i anàlisi crítica dels continguts

A continuació presento cadascuna de les edicions del Nomenclàtor publicades a Espanya des de 1857. Per a cada any, presento la definició d'entitat, mostro quina es la informació disponible a aquesta escala i, finalment, comento els canvis introduïts respecte a l'edició anterior. En definitiva, es tracta d'una història del Nomenclàtor, que permet veure com ha anat modelant-se la font fins a obtenir la forma actual. Aquells nomenclàtors que no introdueixen canvis significatius respecte les edicions anteriors s'han analitzat de forma conjunta.

4.1. El Nomenclàtor de 1857

El primer Nomenclàtor es publica l'any 1858 i està referit a 21 de maig de 1857, dia de realització del Cens. Es tractà d'una prova sense cap pretensió de marcar precedents. El Reial Decret de 14 de març de 1857 (*Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona* (BOP), 21-III-1857), que encarregà la realització del Cens, no fa cap referència al Nomenclàtor. Durant els treballs preliminars del Cens, però sense haver-ho decidit abans, la *Comisión Estadística* estimà oportú elaborar un llistat de les entitats de població que ajudaria a organitzar la fase de l'enumeració. Fruit d'aquesta decisió neix

el primer Nomenclàtor modern. Nombrosos imprevistos dificultaren les tasques de la *Comisión*:

“Es tanta la diversidad de nombres con que en España se han conocido las comarcas y circunscripciones territoriales, y tan diferente la inteligencia dada a un mismo vocablo, que no han bastado definiciones ni prevenciones para establecer una regla general uniformemente aceptada y establecida (...) En medio de ambigüedades, incoherencias y contradicciones se ha esmerado la Comisión en procurar la clasificación de las localidades habitadas, con arreglo al número de los respectivos moradores. En provincias de población agrupada en masas, ha dejado de figurar nominativamente en el Nomenclátor hasta los molinos y las ventas, en las de población diseminada no especifica más que los parajes y entidades que reúnen los 50 para arriba, hasta el punto que lo ha consentido la forma en que vinieron los datos; acudiendo en los casos de inferior número, a la designación sintética y genérica, a fin de no producir un libro sumamente voluminoso, ni dar mayor realce a la disparidad entre unas y otras.”
(Nomenclàtor de 1857, 1858, pròleg p.VI).

La definició d'entitat utilitzada en aquell temps fou: **localitats poblades amb més de 12 habitants.**

L'aplicació d'aquest criteri generà diferències entre províncies en quan al total d'entitats atesa la diferent idiosincràsia del poblament. És a dir, segons aquesta definició, el total d'entitats en les regions de poblament disseminat seria molt més elevat que en les de poblament agrupat. Per corregir aquest fet, la *Comisión de Estadística* optà per un segon criteri que diferenciava les províncies de població agrupada de les de població disseminada: **en les províncies de població agrupada hi podran aparèixer entitats per sota dels 12 habitants mentre que en les províncies de població disseminada el llindar mínim augmenta fins als 50 habitants.**

La Taula 4.1. mostra la informació disponible per entitats. En aquest sentit, el Nomenclàtor de 1857 és el més pobre de tots. Només permet conèixer la població total, la categoria i les cèdules inscrites. El total d'habitants es compta segons el criteri de població de fet. En relació a la categoria, les entitats es classifiquen segons siguin ciutat, vila, lloc o *aldea*. Per les més petites utilitza categories com caseriu, barriada o alqueria entre altres. Les cèdules inscrites fan referència al total de fulls d'inscripció censals repartits en cada entitat. Segons les instruccions del Reial Decret, que regula la formació del Cens de 1857, s'havia de lliurar una cèdula per cada casa, llar, veí, família o establiment (BOP, 21-III-1857).

Taula 4. 1. Informació disponible per entitats, Nomenclàtor de 1857

Variable
Categoria
Cèdules inscrites
Població de fet

Font: Nomenclàtor de 1857.

Les entitats de població es capten sobre la base dels ajuntaments i per tant no poden creuar llurs límits. Per damunt dels ajuntaments hi ha els partits judicials i després les províncies. És en aquestes primeres edicions en les que el rol del Nomenclàtor com a eina per a la planificació dels Cens es fa més evident. Prova d'això és la poca informació que es difon sobre llur base i el fet que el total de cèdules inscrites sigui una de les tres variables que s'ofereixen.

4.2. El Nomenclàtor de 1860

El Nomenclàtor de 1860 és únic entre tots els nomenclàtors i és considerat el pare de tots aquests (Melón 1961). És excepcional perquè adoptà una definició d'entitat molt generosa i perquè incorpora rúbriques que es mantindran en les edicions posteriors.

La història d'aquest Nomenclàtor comença el 30 de Setembre de 1858, dia de l'aprovació del Reial Decret que encarrega la realització d'un nou Cens per l'any 1860 amb dos clars objectius: corregir les deficiències del recompte anterior; i seguir les recomanacions dels Congressos Internacionals d'Estadística segons les quals els recomptes havien de realitzar-se de manera regular en els anys acabats en zero i, a poder ser, també en els acabats en cinc (Muro et alii 1996). El Nomenclàtor havia de publicar-se juntament amb el Cens.

La *Comisión de Estadística General del Reino* establí certs principis i recomanacions per a realitzar el Nomenclàtor. La més important feia referència a la necessitat de repassar la numeració de les cases i altres edificis segons les normes de la policia urbana. Al mateix temps, calia enumerar els edificis i caserius que es trobaven en disseminat, independentment de si estaven poblats o despoblats. Com a resultat d'aquestes operacions, els ajuntaments havien de tenir un padró de les cases existents, poblades o despoblades, que calia actualitzar anualment durant el mes de gener (BOP, 9-I-1859).

La circular de 6 març de 1860 especificava que en aquest padró havien de constar "*los nombres de las plazas, plazuelas, calles y paseos, el número de edificios de unos otros, tanto intramuros y extramuros y en despoblado, con expresión del número de habitantes, el uso a qué se destinan los edificios, así como los construidos en sitios que antes no estaban edificadas*" (BOP, 6-III-1860).

Els treballs realitzats pel Nomenclàtor ajudaven a la realització del Cens "*porque, conocida la vivienda, no será fácil que seamos engañados respecto del número de personas que deban ocuparlas*" (BOP, 1860 7-IX-1860). També s'utilitzaven per delimitar les seccions censals i assignar les cèdules corresponents. En resum, el Nomenclàtor era necessari pel bon desenvolupament de l'operació censal, tant en la fase prèvia com en la posterior a l'enumeració.

Com ja he anticipat, la definició d'entitat en el Nomenclàtor de 1860 fou molt generosa. A diferència de l'anterior, no només considera les entitats amb població efectiva sinó també les que estaven deshabitades. Les "poblacions" de 1857 són substituïdes per les "entitats topogràfiques". Aquestes es classifiquen en tres tipus: **a) població, qualsevol nucli poblat des de la més gran de les ciutats al nucli format per l'annexió de dues construccions o cases; b) grup, conjunt de construccions més o menys perceptibles constantment inhabitades ja siguin coves, pallisses, colomers o corrals; i c) entitats singulars aïllades, edificis, habitatges i albergs que no formen part de cap de les categories anteriors i s'inscriuen individualment en el Nomenclàtor.** Segons aquesta definició, qualsevol edifici o alberg aïllat s'inscriu per separat en el Nomenclàtor.

Taula 4. 2. Informació disponible per entitats, Nomenclàtor de 1860

Variable
Categoria
Distància a la capital de l'Ajuntament
Edificis, Habitatges, Albergs segons estiguin
Habitats constantment
Habitats temporalment
Inhabitats
Edificis segons tinguin:
1 pis
2 pisos
3 pisos
Més de 3 pisos
Total albergs, coves o barraques.
Total edificis, albergs, etc.

Font: Nomenclàtor de 1860.

El Nomenclàtor de 1860 incorpora noves variables respecte el seu predecessor (vegeu Taula 4. 2.) tot i que en destaca una absència significativa: no es coneix la població de

les entitats. La *Comisión General de Estadística* justificà de la següent manera la no inclusió d'aquesta informació.

“(La población) figura sólo en El Nomenclátor como accidente subalterno, cuando antes era preciso concederle un lugar principal. Inútil sería apreciarla hoy de la misma manera, habiéndose destinado de intento a presentarla bajo todas sus relaciones (en el censo), una obra especial tan extensa y desarrollada como la importancia de su objeto lo exigía. Que ni era conveniente multiplicar sin utilidad. El Nomenclátor, dándole una extensión que lo haría poco manejable, ni es en él donde pueden tener lugar las rectificaciones sucesivas que reclama el movimiento incesante de la población, si ha de seguirse en sus oscilaciones y ser siempre un dato de actualidad.” (Nomenclàtor de 1860, 1863-71 pròleg p. VII).

Entre les novetats, destaca la inclusió del total d'edificis que, de fet, és el criteri que s'utilitza per determinar les entitats. Alhora, aquests es classifiquen segons llur habitabilitat i nombre de pisos. En absència de la població, el total d'edificis constitueix l'única informació disponible per conèixer la grandària de l'entitat. La segona novetat destacable és la distància a la capital de municipi, la sola informació disponible pel que fa la localització de les entitats ja que no en coneixem llurs límits. De tota manera, tampoc sabem en quina direcció es troba cada entitat respecte a l'entitat de referència.

El Nomenclàtor de 1860 es va començar a publicar l'any 1863 i no es va acabar fins l'any 1871. L'obra final consta de 5 volums i més de 4.500 pàgines.

4.3. El Nomenclàtor de 1873

El Nomenclàtor de 1873 és una versió abreujada del de 1860. Les dificultats pressupostàries, la demora en la publicació i l'extensió d'aquest últim, impulsaren al *Instituto Geográfico y Estadístico* a publicar-ne un resum segons la divisió territorial vigent a 1 de juliol de 1873. La nova publicació, que consta d'un sol volum, elimina les

entitats de menor importància. Aquestes s'agruparen en dues categories: per una banda, *caserius i grups i edificis, habitatges i albergs aïllats*. En la documentació consultada, no he trobat indicacions precises sobre quin va ser el criteri utilitzat per reduir el total d'entitats. L'única informació al respecte es troba en el pròleg del Nomenclàtor de 1873, en el que s'especifica que es consideraven entitats aquelles que siguin "*ciudades, villas, lugares ó aldeas; y aún las parroquias, en Asturias y Galicia, y los barrios, anteiglesias, consejos y universidades, en Guipúzcoa y Vizcaya, así como todas las cabezas de ayuntamiento, sea cual fuere su importancia*" (Nomenclàtor 1876, pròleg p. I).

La informació disponible per entitats és la mateixa que en el Nomenclàtor de 1860 (vegeu Taula 4.3.). Altra vegada, cal destacar l'absència de dades de població per entitats.

Taula 4.3. Informació disponible per entitats, Nomenclàtor de 1873

Variable

Categoria

Distància a la capital de l'Ajuntament

Edificis, Habitatges, Albergs segons estiguin

 Habitats constantment

 Habitats temporalment

 Inhabitats

Edificis segons tinguin:

 1 pis

 2 pisos

 3 pisos

 Més de 3 pisos

Total albergs, coves o barraques.

Total edificis, albergs, etc.

Font: Nomenclàtor de 1873.

Finalment, és important senyalar que, excepcionalment, el Nomenclàtor de 1873 no està associat a cap Cens. El recompte de 1877, contrariant al Reial Decret de 30 de setembre de 1858, no té Nomenclàtor associat ja que només feia un any que s'havia publicat el de 1873. Carlos Ibáñez, Director General de l'*Instituto Geográfico y Estadístico*, lamenta aquest fet:

“Si la formación del próximo censo se pudiese hacer preceder de la de un novísimo Nomenclátor de las ciudades, villas, lugares y aldeas de la Península, islas adyacentes y posesiones del norte de África, en que se pusiesen al día los extensos trabajos hechos hace veinte años para saber cómo se alberga la población, una inteligente división en secciones basada en este Nomenclátor produciría un censo muchísimo más circunstanciado y de mayor utilidad para multitud de servicios”. (Cens de 1877, pròleg p. VIII).

No es coneixen els motius pels quals no es va fer el Nomenclàtor. Probablement es degui a les dificultats conjunturals provocades per la inestabilitat política i de guerra interior. De fet, aquests mateixos problemes explicarien el fet que des de 1860 no s'hagués dut a terme cap altre Cens.

4.4. El Nomenclàtor de 1887

En la circular del 28 de gener de 1887 (BOP, 28-I-1887) s'encomana la formació d'un nou Nomenclàtor pel que el referent de 1860 ha de servir de base i comprovació del que ara s'executa. Tot i aquest referent, l'edició de 1887 s'aixeca de nova planta sense ser tan ambiciós com el de 1860. En part, la modèstia d'aquest s'explica per la intenció de fer una obra de fàcil consulta sense ser tan costosa, en tots els sentits, de realitzar. Modèstia i rigor en la informació són les línies força del *Instituto Geográfico y Estadístico*. En paraules de Melón, el Nomenclàtor de 1887 reflecteix “*manifiestas ansias de superación y perfección*” (Melón 1961, p. 17).

Per començar, el Nomenclàtor de 1887 recupera el mandat desobeït en el Cens de 1877 pel qual ambdós documents s'havien de publicar de forma conjunta. Les tasques per a la realització del Nomenclàtor començaven mesos abans del dia de l'enumeració. Els Ajuntaments havien de complimentar uns fulls, segons model i instrucció prèviament fixat per l'*Instituto Geográfico y Estadístico*, amb "*la expresión detallada de ciudades, villas, lugares y aldeas, y aún de los caseríos, ya se les designe con ese nombre, o con los de cortijo, masía, etc.*," (BOP, 28-I-1887).

La definició d'entitat utilitzada en aquesta ocasió fou: **tots els llocs habitats, ja sigui constant o temporalment i els inhabitats, ja siguin ciutats, viles, llocs o aldees, ja esglésies, palaus, castells, torres telegràfiques**, entre altres. Perquè una entitat aparegués de forma individual en el Nomenclàtor havia de constar com a **mínim de 2 edificis**. Tots aquells que es trobaven en disseminat, o que per la separació respecte al nucli no podien considerar-se part d'aquest, s'agrupaven sota la rúbrica *Edificios diseminados*. Per edifici s'entenia tot habitatge construït de fàbrica. No es van incloure els que estaven en ruïnes, sense coberta o abric, a excepció d'aquells que recordaven una glòria històrica o artística.

Taula 4.4. Informació disponible per entitats, Nomenclàtor de 1887

Variable

Categoria

Edificis segons tinguin:

1 pis

2 pisos

3 o més pisos

Albergs

Albergs i edificis

Població de dret

Població de fet

Font: Nomenclàtor de 1887.

El Nomenclàtor de 1887 incorpora la el total d'habitants com informació disponible per entitats (vegeu Taula 4.4.). Ho fa segons el criteri de fet i de dret. Si no es té compte l'experiència de 1857, estem davant del primer Nomenclàtor en donar el total de població per entitats. Informació, que com es veurà, apareixerà en la resta d'edicions. Tot i aquesta destacable novetat, desapareixen variables com la distància a l'entitat principal i la classificació dels edificis segons llur habitabilitat. Pel que fa la distància, l' *Instituto Geográfico y Estadístico* ho justificà per la poca confiança que li mereixien les dades de que disposava. Tot i això, s'obrí la porta a que cada província introduís les distàncies en les publicacions, encara que aquestes no gaudissin de l'aval de la Direcció General de l' *Instituto Geográfico y Estadístico*.

4. 5. Els nomenclàtors de 1900, 1910, 1920 i 1930

Els nomenclàtors de 1900, 1910, 1920 i 1930 no presenten cap diferència entre ells, com a mínim des d'un punt de vista formal, i per això es poden tractar de forma conjunta. És la primera vegada que tenim quatre nomenclàtors seguits que comparteixen definició d'entitat. Teòricament, aquest fet suposa que les variances que observades entre nomenclàtors haurien de ser fidels als canvis en l'estructura del poblament. Malauradament, el Nomenclàtor de 1940 interromp la sèrie encetada l'any 1900.

En primer lloc, cal senyalar el canvi de calendari. Després de 1887, el proper Nomenclàtor havia d'aparèixer deu anys més tard, junt amb el Cens de 1897. Tot i que el Cens va ser publicat, no succeí el mateix amb el Nomenclàtor. L'habitual retràs en la publicació dels resultats més l'aparició del Reial Decret de 3 abril de 1900 del Rei Alfonso XII (BOP, 7-IV-1900), que encarregava un nou Cens per aquell mateix any, expliquen la decisió de la Comisión Estadística de no publicar el Nomenclàtor de 1897 i esperar al que corresponia al nou Cens. El Reial Decret canvià l'any de realització, dels anys acabats en 7 als acabats en 0, amb l'objectiu d'adaptar-ho al calendari que seguien la resta de països europeus. A continuació, presento un petit fragment d'aquest Reial Decret en el que es donen instruccions per a la formació del nou Nomenclàtor:

“... se distinguirá la población de hecho y de derecho, haciéndose también la distribución de una y otra en todo el territorio, no sólo por Ayuntamientos, sino detalladamente por agrupaciones de viviendas inferiores al municipio, y hasta por entidades aisladas que se clasificaran según su distancia al mayor núcleo, condiciones de habitabilidad y número de edificios de que constan...” (BOP, 7-IV-1900).

Taula 4.5. Informació disponible per entitats, nomenclàtors de 1900, 1910, 1920 i 1930

Variable

Categoria

Distància al major nucli de població

Edificis:

destinats a habitatge, habitats

destinats a habitatge, accidentalment inhabitats

inhabitats

Edificis segons tinguin:

1 pis

2 pisos

3 o més pisos

Edificis

Albergs

Població de fet

Població de dret

Font: Nomenclàtor de 1900, 1910, 1920, 1930.

Per aquests nomenclàtors constitueixen entitat o nucli de població **aquells grups de deu o més edificis i albergs**. Els grups de menys de 10 edificis i albergs, habitats o inhabitats, i els edificis i albergs disseminats pel terme municipal sense constituir grup, estiguin o no habitats, queden agrupats en dues categories segons es trobin a menys o més de 500 metres de distància dels límits exteriors del nucli de població més proper. A

aquesta definició hi ha dues excepcions. La primera, quan totes les entitats d'un municipi tinguin menys de 10 edificis i albergs figuraran de forma individual en el Nomenclàtor. I, la segona, l'entitat que dóna nom a l'Ajuntament sempre figurarà com a tal encara que no compleixi els requisits anteriors¹. En resum, el nou concepte d'entitat augmenta a 10 el mínim d'edificis exigít i incorpora la distància respecte al nucli més proper per classificar aquells edificis que no formen part d'aquest.

La Taula 4.5. mostra la informació disponible per entitats d'aquests quatre nomenclàtors. La principal novetat respecte el Nomenclàtor de 1887 és la reaparició de la informació relativa a l'habitabilitat dels edificis, que ja havia proporcionat l'edició de 1860. També s'ha de destacar la recuperació de la distància de cada entitat respecte al major nucli, descartada oficialment l'any 1887 per la poca credibilitat que inspiraven les dades en termes d'exactitud.

La nova definició d'entitat va disminuir considerablement el nombre d'entitats. Per posar un exemple, la publicació del Nomenclàtor de 1900 representa menys d'una cinquena part del total de pàgines del de 1860, 800 i 5000 pàgines respectivament.

4. 6. El Nomenclàtor de 1940

Amb el Nomenclàtor de 1940 es trenca la sèrie encetada l'any 1900. L'ordre de 27 d'octubre de 1939 establí les bases del nou Nomenclàtor.

“Trabajo preliminar de esta operación (el Nomenclàtor) tan importante es el de la Estadística de entidades de población y sus edificaciones, que habrá de organizarse con tiempo amplio para que sus datos, bien depurados, puedan servir de base firme a la operación de empadronamiento, localizándose así al censable con precisión adecuada, que evite duplicados y omisiones, tan de temer sin esta previa ordenación en el territorio de su vivienda y anexos. Se respeta así el proceder clásico, aunque modificado por

¹ En el cas de Galícia i Astúries es tenen en compte les parròquies que corresponen a cada Ajuntament i dins de cada parròquia es consignen les entitats amb més de deu edificis i albergs amb el seu nom propi.

exigencia de las circunstancias en buen número de sus detalles; y se crea, como siempre, la base del Nomenclátor, publicación paralela al Censo, y de tan brillante historia.” (BOE; 10-XI-1939).

Tot i que respecta el procediment i sentit de la formació tradicional del Nomenclàtor, l'edició de 1940 suposa un canvi important en els dos aspectes claus: la definició d'entitat i la informació disponible per a cadascuna d'elles.

Com ja he dit, la definició d'entitat emprada trenca completament amb les anteriors. No hi ha cap mena de criteri objectiu, ja sigui utilitzant els habitants o els edificis, per decidir què és o no és una entitat: *“Las alcaldías, con las asistencias y asesoramientos que juzguen oportunos y a sus medios, procederán a establecer las entidades de población que constituyen el término municipal, en la forma y detalles obligados por esta instrucción.”*(BOE, 10-XI-1939, Art. 17). Es considera entitat de població a **aquella unitat territorial acordada i definida per límits precisos que conté edificació habitable**. Totes les edificacions existents dins dels límits de cada entitat formen part d'aquesta. El nucli i la perifèria constitueixen una sola entitat. Es poden crear noves entitats sempre i quan aquestes ofereixin individualitat i se'ls hi pugui assignar límits. Amb aquesta nova definició, desapareix el concepte disseminat, útil fins aleshores per agrupar els edificis aïllats o els conjunts d'edificis que no superaven els límits establerts. El Director General d'Estadística justifica el canvi de la següent manera:

“Claro es que con estas novedades, algunas tan fundamentales como las de supresión rotunda de diseminados y albergues, las cifras resultantes no tienen muy ajustada comparación con las anteriores; pero no intranquiliza, pues éstas no la tenían tampoco con sus precedentes, ya que al ser incierto el concepto de entidad se variaba en cada ocasión, pasando del mínimo de dos construcciones a cinco y hasta diez” (Nomenclàtor 1940, quadern 50, p 3).

En relació amb la informació disponible per entitats els canvis no són tan importants (veure Taula 4.6.). Es manté la categoria de l'entitat, tot i que es limiten les categories a

barrio, caserío, estación, cuarteles, monasterios, balneario, fábricas, playa, bodega, graneros y cuevas (BOE., 10-XI-1939, art. 6). L'entitat on hi ha l'ajuntament, i no la que té més població, s'utilitza de referència per calcular la distància la resta respecte a aquesta. Els edificis es classifiquen segons es destinin a habitatge o a altres usos. Desapareix la tradicional distinció pel que fa a la condició d'habitabilitat i no es fa referència als albergs. La població i els edificis segons nombre de plantes no desapareixen com a variables.

Taula 4.6. Informació disponible per entitats, Nomenclàtor de 1940

Variable

Categoria

Distància al nucli capital

Edificis:

destinats a habitatge

altres usos

Edificis segons tinguin:

1 pis

2 pisos

3 pisos

4 pisos

4 o pisos o més

Població de fet

Població de dret

Font: Nomenclàtor de 1940.

4.7. Els nomenclàtors de 1950 i 1960

L'Ordre de 22 desembre de 1950 (BOE, 5-I-1951) i la de 30 setembre de 1960 (BOE, 11-X-1960) donen les instruccions respectives per a la formació dels censos de població de 1950 i 1960. La preparació del Nomenclàtor consta de les mateixes fases: i)

actualització de la numeració dels carrers; ii) delimitació de les entitats; iii) establiment dels districtes censals.

Els nomenclàtors de 1950 i 1960 hereten en part el concepte d'entitat introduït en 1940, encara que també presenten novetats importants respecte les edicions precedents. Pel que fa la terminologia, una entitat de població a partir de l'any 1950 es compon de nucli més disseminat mentre que pels nomenclàtors de 1930 i anteriors l'entitat només és el nucli. Per entendre's, la definició d'entitat entre 1900 i 1930 és comparable a la definició de nucli de l'any 1950.

Les entitats cobreixen tot el territori i es classifiquen en singulars o col·lectives. Una **entitat singular és el conjunt d'edificis habitats o habitables, agrupats o disseminats, amb límits precisos d'origen tradicional o geogràfic**. Les entitats singulars es componen de nucli i disseminat. Un **nucli és el conjunt de deu o més edificis agrupats de manera que formin carrers o places, formant part d'ell les construccions aïllades distants a menys de 500 metres dels límits exteriors**. Tot el que queda fora d'aquest es considera disseminat. Les entitats col·lectives són subdivisions dels municipis que es donen en algunes regions amb denominacions molt variades (*Parròquies, Concejos, Hermandades, Diputacions, etc.*) formades per diverses entitats de població singulars (BOE, 11-X-1960). L'aparició de les entitats col·lectives és una novetat significativa introduïda pel Nomenclàtor de 1950 i que segueix present en la resta d'edicions.

En resum, a partir d'aquest moment, el disseminat deixa de referir-se al conjunt del municipi per fer-ho en relació a l'entitat. Això vol dir que és necessari suposar uns límits a les entitats per poder assignar els edificis aïllats o els nuclis amb menys de 10 edificis a cadascuna d'elles.

Taula 4.7. Informació disponible per entitats, Nomenclàtor de 1950

Variable

Categoria

Distància al nucli capital

Altitud

Edificis:

destinats a habitatge*

altres usos*

Altres construccions*

Habitatges*

Població de fet*

Població de dret

* Informació desglossada pel nucli i el disseminat.

Font: Nomenclàtor de 1950.

Taula 4.8. Informació disponible per entitats, Nomenclàtor de 1960

Variable

Categoria

Distància al nucli capital

Altitud

Habitatges*

Albergs o allotjaments*

Llars privades*

Llars col·lectives*

Població de fet

Població de dret

Població resident habitual* per sexes

* Informació desglossada pel nucli i el disseminat.

Font: Nomenclàtor de 1960

La informació disponible per entitats es presenta per separat en les Taules 4.7. i 4.8. El Nomenclàtor de 1950 proporciona per primera vegada l'altitud en metres de cada entitat. La majoria de la informació la trobem desglossada per nucli i disseminat. Les principals novetats en quan a variables les trobem en el Nomenclàtor de 1960: recupera els albergs; informa del nombre de llars², classificades segons siguin privades o col·lectives; i proporciona la població per sexes.

4. 8. Els nomenclàtors de 1970 i 1981

Els nomenclàtors de 1970 i 1981 són gairebé idèntics, comparteixen definició d'entitat i variables. Només varia la data de referència. L'any 1970 es realitza el darrer Cens en un any acabat en zero ja que, a partir d'aquell moment, es durien a terme en els acabats en 1. La informació publicada en els pròlegs dels propis nomenclàtors és suficient per conèixer el criteri d'entitat utilitzat i altres aspectes metodològics. No hi ha necessitat, com ha estat habitual fins ara, de recórrer als textos legals relacionats.

La definició d'entitat no varia respecte a les edicions anteriors. Les entitats poden ser singulars o col·lectives. Per **entitat singular s'entén qualsevol part habitada o excepcionalment deshabitada del terme municipal, clarament diferenciada dintre del mateix, que es designa per un nom reconegut i és formada pel nucli i el disseminat. Per nucli es considera aquella part de l'entitat constituïda al menys per deu edificacions contigües o el suficientment pròximes que estiguin formant carrers, places o altres vies urbanes. Formen part d'aquest les edificacions aïllades que distin menys de 500 metres dels límits exteriors.** Els edificis no inclosos en la definició anterior formen el disseminat. (Nomenclàtor de 1970, 1973-74 p.7). L'entitat col·lectiva és una unitat intermèdia entre l'entitat singular i el municipi o, dit

² Es considera llar a un grup de dues o més persones associades per ocupar en comú un habitatge o una altra classe d'allotjament o part d'ella que consumeixen en comú aliments i altres béns indispensables per a la vida. Les llars privades són aquelles en que tots els components disposen d'un fons comú per l'adquisició dels aliments o altres béns que consumeixen associats mitjançant la reunió de tots o part dels seus ingressos. Les llars col·lectives, estan formades per grups de persones que viuen en establiments o institucions de tipus col·lectiu, com pensions no familiars, fondes, hotels, casernes, col·legis, presons, etc. , i caracteritzades per existir en elles una persona que exerceix i assumeix la responsabilitat de l'establiment a títol professional. (BOE, 11-10-1960).

d'altra manera, una agrupació d'entitats singulars amb personalitat pròpia que és precís de respectar.

Existeixen algunes entitats singulars o col·lectives que gaudeixen de cert reconeixement legal i que adopten el nom d'Entitats Locals Menors. Aquestes funcionen en règim de junta veïnal o consell, i estan dotades de certa representativitat i tenen atribuïdes determinades funcions. La llei de Règim de Bases Locals defineix el marc jurídic que regula la creació i funcionament d'aquestes entitats. A partir d'aquest moment, els Ajuntaments hauran d'actuar d'acord amb aquesta llei per introduir noves entitats.

Taula 4.9. Informació disponible per entitats, nomenclàtors de 1970 i 1981

Variable

Categoria

Distància al major nucli

Alçada

Habitatges familiars*

Albergs o allotjaments*

Famílies*

Població de fet per sexe*

Població de dret

* Informació desglossada pel nucli i el disseminat.

Font: Nomenclàtor de 1970 i 1981.

La Taula 4.9. mostra la informació disponible per entitats en aquests dos nomenclàtors. El Nomenclàtor de 1970 introdueix una important novetat pel que fa al sistema de codificació de les entitats. És un sistema basat en 7 dígits. Els tres primers identifiquen el municipi; els dos següents el caràcter singular o col·lectiu de l'entitat; i el dos últims identifiquen a l'entitat singular. Vegem-ho amb un exemple pel cas d'Abrera a la província de Barcelona.

Codi 001 00 01

001 Abrera, el primer municipi per ordre alfabètic de la província de Barcelona.

00 Vol dir que no hi ha cap entitat col·lectiva a Abrera.

01 Identifica la primera entitat singular del municipi d'Abrera.

Un bon sistema de codificació és important per al bon ús i l'anàlisi de les dades. Per sí mateix, no resta ni afegeix qualitat al Nomenclàtor però sí que és d'una gran ajuda per manipular les dades amb *softwares* de base dades. El sistema de codificació crea una estructura lògica d'emmagatzemat de la informació. Com explicaré més endavant, la creació d'un sistema de codificació, inspirat en el mostrat anteriorment i aplicat a tots els nomenclàtors, ha estat una de les principal feines realitzades en aquesta tesi, costosa però rendible a llarg termini.

A part d'aquest nou sistema de codis, els nomenclàtors de 1970 i 1981 no presenten gaires novetats respecte les edicions anteriors. La superfície municipal, la distància, l'altitud i la població de dret i de fet es mantenen igual. La informació relativa als habitatges familiars, allotjaments, famílies i població de fet per sexes es difon sobre la base nucli/disseminat.

4.9. Els nomenclàtors de 1986 i 1996

A diferència de la resta, els nomenclàtors de 1986 i 1996 no estan vinculats a cap Cens sinó al Padró Municipal d'Habitants. Per aquest motiu, s'ha decidit tractar-los de forma conjunta saltant-me el Nomenclàtor de 1991. Els nomenclàtors associats al Padró són més pobres en informació que aquells associats al Cens.

La definició d'entitat no varia respecte 1981. Per **entitat singular de població s'entén qualsevol àrea habitable del terme municipal, habitada o excepcionalment deshabitada, clarament diferenciada i que pot ser identificada sense possibilitat de confusió. Un àrea habitable és aquella en la que hi ha habitatges habitats o en**

condicions de ser-ho. Es considera nucli al conjunt d'almenys deu edificacions³ que formen carrers, places i altres vies urbanes. Formen part del nucli aquells edificis que disten dels límits exteriors de l'esmentat conjunt a menys de 500 metres pel Nomenclàtor de 1986 i 200 metres pel de 1996. Aquesta distància no té en compte els terrenys ocupats per instal·lacions industrials o comercials, parcs, jardins, zones esportives, canals, infraestructures de transport, cementiris i altres infraestructures. Els edificis no inclosos en cap nucli de població constitueixen el disseminat. Les entitats col·lectives són agrupacions d'entitats singulars que tenen un origen marcadament històric i acostumen a tenir personalitat pròpia.

Des de la definició d'entitat no és pot intuir directament una important novetat que introdueix el Nomenclàtor de 1986 i que perdura en les edicions posteriors. Resulta que des d'aquest any una entitat pot tenir més d'un nucli. Teòricament, segons la definició exposada anteriorment, els nuclis han d'estar separats per a una distància determinada, que en aquest cas és diferent per a cada Nomenclàtor. La pregunta inevitable és: per què un conjunt d'edificis que formen places i carrers formen un nucli dins d'una entitat existent i no constitueix una entitat per sí sola?. Si ens guiem per la definició d'entitat, es pot respondre que no és entitat perquè no és possible identificar-la sense possibilitat de confusió. De tota manera, també és possible que els Ajuntaments, organismes encarregats de subministrar el llistat d'entitats, no vulguin reconèixer determinats conjunts d'edificis com a tals per evitar les conseqüències polítiques que aquest reconeixement pugui tenir, sobretot arrel de la publicació de la Llei de Bases de Règim Local, que regula l'existència i competències de les Entitats Locals Menors i que ara es coneixen amb el nom d'Entitat Local d'Àmbit Inferior al Municipi. La Llei de Bases de Règim Local les concep com una unitat per a la gestió, administració descentralitzada i representació política dins del municipi (Nomenclàtor de 1986, 1990 p.VII).

Amb la simple observació de les Taules 4.10. i 4.11., hom s'adona de la retallada en les variables disponibles per entitats. Desapareix aquella informació relacionada amb els

³ En el Nomenclàtor de 1996 excepcionalment podran figurar com a entitat aquells conjunts que tenen menys de 10 edificis superen els 50 habitants.

habitatges i edificis. La poca informació disponible fa referència a la població de fet i de dret l'any 1986 i només de dret l'any 1996.

Taula 4.10. Informació disponible per entitats, Nomenclàtor de 1986

Variable
Categoria
Distància al nucli capital
Altitud
Població de fet per sexe*
Població de dret

* Informació desglossada pel nucli i el disseminat.

Font: Nomenclàtor de 1986.

Taula 4.11. Informació disponible per entitats, Nomenclàtor de 1996

Variable
Categoria
Distància al nucli capital
Altitud
Població de dret per sexe*

* Informació desglossada pel nucli i el disseminat.

Font: Nomenclàtor de 1996.

El sistema de codificació de les entitats incorpora dos dígits més per a convertir-se en un total de nou. Els tres primers segueixen identificant el municipi, dos més per a l'entitat col·lectiva, dos per les entitats singulars i els dos darrers per identificar més d'un nucli en cada entitat. Això vol dir, que per primera vegada es contempla la possibilitat que una entitat tingui més d'un nucli.

Codi 001 00 01 01

001 Abrera, el primer municipi per ordre alfabètic de la província de Barcelona.

00 Vol dir que no hi ha cap entitat col·lectiva a Abrera.

01 Identifica la primera entitat singular del municipi d'Abrera.

01 Identifica el primer nucli d'aquella entitat singular del municipi d'Abrera.

4.10. El Nomenclàtor de 1991

El Nomenclàtor de 1991 està associat al Cens del mateix any. No presenta diferències pel que fa la definició d'entitat respecte els nomenclàtors que l'envolten, però sí que n'hi ha respecte els continguts.

Per entitat singular de població s'entén qualsevol àrea habitable del terme municipal, habitada o excepcionalment deshabitada, clarament diferenciada dins del mateix, i que és coneguda per una denominació específica que l'identifica sense possibilitat de confusió. Una àrea es considera habitable quan existeixen en la mateixa habitatges habitats o en condicions de ser-ho. Per nucli de població s'entén el conjunt d'almenys deu edificacions que estigui formant carrers, places i altres vies urbanes. Excepcionalment, podrà ser menor de 10 edificis sempre que la població de dret que hi habiti sigui superior a 50 habitants. S'inclouen en el nucli aquelles edificacions que, estant aïllades, disten menys de 200 metres dels límits exteriors del mencionat conjunt. Per establir aquesta distància s'han d'excloure els terrenys ocupats per instal·lacions industrials o comercials, parcs, jardins, zones esportives, cementiris, aparcaments i altres, així com canals i rius que puguin ser creuats per ponts. Les edificacions o habitatges que no formin part d'aquest nucli es consideren disseminat. L'entitat col·lectiva és una agrupació d'entitats singulars amb personalitat pròpia i un origen marcadament històric.

Res canvia per les variables categoria, distància i alçada. El codi segueix essent de nou dígit. Els habitatges es classifiquen, per primer cop, segons siguin principals o no principals. Els allotjaments es consideren apart. En compacte i en disseminat hi ha dades de població de fet i de dret desagregada per sexes.

Taula 4.12. Informació disponible per entitats, Nomenclàtor de 1991

Variable

Categoria

Distància al nucli capital

Altitud

Habitatges familiars principals*

Habitatges familiars no principals*

Allotjaments*

Població de dret per sexe*

Població de fet per sexe*

* Informació desglossada pel nucli i el disseminat.

Font: Nomenclàtor de 1991.

5. L'entitat de població en el model espanyol: història, variables associades i trets característics

5.1. La definició d'entitat en la història del Nomenclàtor

Entendre el concepte d'entitat és clau per a l'estudi de la distribució territorial de la població a aquesta escala. El Nomenclàtor és l'única font estadística que treballa sobre la base de les entitats. La definició d'entitat ha variat al llarg del temps. Lloc, grup, unitat, conjunt, part o àrea són els diferents encapçalaments de definició que, en aquest ordre, s'han succeït per les diferents edicions. Per alguns Nomenclàtors, no és requisit que les entitats estiguin habitades. Si que és necessària la presència d'edificis habitats, habitables o inhabitats. El mínim d'edificis exigits per constituir entitat també ha variat. Es considera part de l'entitat a aquells edificis que, no formant part del nucli, es troben a una distància determinada d'aquest. Aquells edificis aïllats o conjunts d'aquests que no arriben al nombre exigít formen el disseminat. A partir de 1940, el disseminat deixa d'agregar-se a escala municipal i es vincula a cada entitat. Des d'aquest any, una entitat és la suma de nucli i el respectiu disseminat. Per a més complicacions, en els darrers Nomenclàtors hi ha entitats que poden tenir més d'un nucli.

Taula 5.1. Evolució del concepte d'entitat, 1857- 1998

Nomenclàtor	Entitat	=	Nucli		Disseminat
1857	Localitats poblades	=	Més de 12 habitants		
1860	Poblacions, grups o entitats aïllades. Habitades o deshabitades.	=	1 edifici o alberg aïllat		
1873	Caserius i grups	=		/	Edificis, habitatges i albergs.
1887	Llocs habitats o inhabitats	=	2 o més edificis	/	La resta
1900	Grups d'edificis i albergs habitats o inhabitats	=	10 o més edificis i albergs	/	La resta, classificat segons es trobi a més o menys de 500 metres del nucli.
1910					
1920					
1930					
1940	Unitat territorial acordada per límits precisos que conté edificació habitable.	=	(No s'estableix l'indar mínim).	+	(No s'especifica)
1950	Conjunt d'edificis habitats o habitables, agrupats o disseminats, amb límits precisos.	=	Conjunt de 10 o més edificis agrupats. Inclou les construccions distants a menys de 500 metres.	+	Edificis que disten a més de 500 metres del nucli.
1960					
1970	Part habitada del terme municipal, clarament diferenciada del mateix	=	10 edificacions contigües, que formen carrers, places o altres vies urbanes. També hi formen part les edificacions que disten a menys de 500 metres	+	Edificis que disten a més de 500 metres del nucli.
1981					
1986	Àrea habitable del terme municipal, habitada o excepcionalment inhabitada, i que pot ser identificada sense possibilitat de confusió.	=	10 edificacions contigües que formen carrers, places o altres vies urbanes. També hi formen part les edificacions que disten menys de 500 metres.	+	Edificis que disten a més de 500 metres dels límits exteriors del nucli.
1991			Conjunt de 10 edificis, formant carrers, places o altres vies urbanes. Inclou edificis que disten menys de 200 metres dels límits exteriors. Per excepció podran ser inferiors a 10 edificis sempre que superin els 50 habitants.		Edificis que disten a més de 200 metres dels límits exteriors del nucli.
1996					

Font: Elaboració pròpia a partir del Nomenclàtor.

La Taula 5.1. il·lustra de forma resumida l'evolució de la definició d'entitat, refinada amb el temps a fi i efecte d'evitar ambigüitats. De la generosa definició de 1860 i 1887, que només exigia un i dos edificis respectivament per crear una entitat, passem als 10

edificis com a mínim en els Nomenclàtors de 1900 a 1930. L'any 1940 introduí tres canvis importants. En primer lloc, els edificis podien estar habitats o ser habitables però mai inhabitats. En segon lloc, les entitats havien de tenir límits precisos per diferenciar-les de la resta sense possibilitat de confusió. I, en tercer lloc, el disseminat havia de vincular-se a les entitats i no al conjunt del municipi. Tot i això, el Nomenclàtor de 1940 no diferencià mai el nucli del disseminat, tot i que si es va fer a partir d'aquell moment.

El Nomenclàtor de 1950 refina la definició: s'estableix un radi al voltant del nucli de l'entitat de manera que aquelles edificacions que caiguin fora formaran part del disseminat. Fins a 1986 aquest radi és de 500 metres i a partir d'aquest any es redueix a 200 metres. Els Nomenclàtors de 1991 i 1996 introdueixen un criteri alternatiu per designar les entitats: els conjunts de menys de deu edificis però amb més de 50 habitants també són considerats entitat.

La utilització de diferents noms per definir un mateix concepte ha provocat, sens dubte, certa confusió quan es parla d'entitats de població. De tota manera, quan s'observa en perspectiva històrica, hom observa una relativa continuïtat en la definició. Les entitats sempre han estat basades en els edificis, habitats o deshabitats excepcionalment. Abans de 1940, una entitat equivalia a un nucli de població d'un nombre determinat d'edificis i la resta era considerat com a poblament dispers. A partir de 1940, l'entitat passa a ser quelcom més que una agrupació d'edificis i es converteix en un ens més ampli que pot o no estar format d'un nucli però també d'una població dispersa. És a dir, àrees de poblament dispers són reconegudes com a entitat quan abans eren considerades com a població dispersa del municipi. Per comparar les entitats d'abans i després del canvi de metodologia només cal utilitzar, per exemple, el total d'entitats de 1930 amb el total d'entitats amb nucli de 1950. Des d'un punt de vista conceptual, aquesta comparació hauria de ser vàlida.

Segons Morera i Tort (1988) la definició emprada a partir de 1970 pot induir als ajuntaments a l'error a l'hora de subministrar el llistat d'entitats, quan diu que excepcionalment urbanitzacions, zones residencials o altres podran ser considerades

com a entitats singulars. De tota manera, aquesta excepcionalitat no contradiu, en absolut, la definició bàsica d'entitat, que diu que una entitat és qualsevol part habitable, habitada o excepcionalment deshabitada. Es tracta, per tant, d'una ampliació de la definició bàsica, que incorpora el fet que les entitats puguin estar excepcionalment deshabitades però que no la contradiu.

L'entitat de població és un concepte difícil d'aplicar i més quan es barregen percepcions històriques amb realitats noves. En aquest sentit, en el capítol 2 s'ha mostrat que una entitat de població és pot definir segons diversos criteris, tots ells amb avantatges i desavantatges.

5.2. Les variables del Nomenclàtor

El Nomenclàtor no és una font excessivament rica amb variables si la comparem, per exemple, amb el Cens de Població. El Nomenclàtor té poques variables que li siguin exclusives. La seva singularitat rau en el nivell de desagregació de la informació, sobretot si es mira en perspectiva històrica. Avui en dia, es poden obtenir dades agregades per districtes o seccions censals que ofereixen major nivell de detall, però que no estan disponibles pels Censos més antics. La categoria de l'entitat és l'única variable present en totes les edicions i que alhora és exclusiva de la font (vegeu Taules 5.2. i 5.3.). La resta de variables es poden dividir en quatre grups: context, població, família i habitatges, edificis i albergs.

- Les variables de context són la distància, l'altitud i la superfície. La distància mesura en metres la separació d'una entitat respecte a l'entitat principal o, en alguns Nomenclàtors, al nucli amb més població. De l'entitat principal en coneixem la distància a la capital de província, que apareix en tots els Nomenclàtors exceptuant 1857 i 1887. L'altitud es registra per primer cop l'any 1950 i mesura en metres la diferència entre l'entitat principal i el nivell del mar. El mateix passa amb la superfície, present de 1950 a 1981. Malauradament, no coneixem la superfície de les entitats, sinó la del municipi. Quan no hi ha

Taula 5.3. Variables disponibles per municipis (exclusivament), 1857 - 1998

Nomenclàtor																
Variables	1857	1860	1873	1887	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	986	1991	1996
<u>Altitud</u>										X	X	X	X	X	X	X
<u>Superfície</u>										X	X	X	X			
<u>Població</u>																
Dret		X	X													
<u>Disseminat</u>	X			X	X	X	X	X								

Font: Elaboració pròpia a partir del Nomenclàtor.

- La població no constitueix una variable exclusiva del Nomenclàtor però desagregada per entitats resulta de gran importància per conèixer llur grandària. Segons es defineixi la població pot ser de dret o de fet. Excepcionalment, l'any 1960 tenim la població resident habitual. Tots els Nomenclàtors donen xifres de població desglossades per entitats exceptuant l'any 1860 i 1873. És una llàstima que pel Nomenclàtor més gran de la història no se'n conegui la població de les seves entitatss. La *Comisión* va decidir no incorporar la població per no engrandir més el Nomenclàtor amb una variable tan canviant com és aquesta. En canvi, les entitats enteses com a grups d'edificis eren considerades com a més estables. Des de 1887 a 1940 es coneix la població de dret i de fet per entitats i, exceptuant l'any 1940, pel conjunt del disseminat. A partir de 1950, no és habitual tenir la població de dret i de fet al mateix nivell de desagregació. Si bé pel conjunt de l'entitat seguim tenint ambdues poblacions, a l'hora de diferenciar entre la població agrupada i disseminada només en tenim una, que habitualment és la de fet. El Nomenclàtor de 1960 és el primer en desagregar la població per sexes. L'any 1996 només tenim població de dret. El Nomenclàtor no sempre utilitza els dos criteris, fet que genera genera problemes de comparabilitat. Per crear una sèrie homogènia caldrà realitzar petits ajusts en les dades.

- El tercer grup aplega les variables relatives al nombre de famílies i habitatges. Curiosament, el Nomenclàtor era l'única font que proporcionava informació sobre el total de famílies, de manera que, per saber quantes famílies hi havia en un municipi s'havia de consultar el Nomenclàtor. El mateix passa amb els habitatges, dels que disposem informació des de 1960 per a tots els Nomenclàtors vinculats al Cens.
- Finalment, el quart grup de variables fa referència als edificis i als albergs. La presència d'aquestes variables ha anat minvant en el transcurs dels anys. Els albergs es recullen per darrera vegada l'any 1960, tot i que en els dos anteriors Nomenclàtors ja no s'havia fet. Tradicionalment, fins a 1940, els edificis es classificaven segons l'habitabilitat, nombre de plantes i ús. A partir d'aquest any de les tres classificacions només en resta l'ús. Els Nomenclàtors associats al Padró no tenen informació sobre els edificis.

Com he comentat en el primer capítol, les dificultats associades a la captació estadística de les entitats més les limitacions a la difusió de dades per unitats geogràfiques petites expliquen que aquestes no s'utilitzin en la difusió dels resultats censals. De tota manera, tampoc es tracta d'un senzill llistat o catàleg d'entitats. Si ho comparem amb altres països, el Nomenclàtor a Espanya no només informa de l'existència de les entitats, sinó dels seus atributs en relació a la població, els edificis, la distància al nucli principal, entre d'altres variables.

5.3. Trets característics de l'entitat de població en el model espanyol

Malgrat les diferències esmentades en el punt anterior, l'entitat de població, tal i com es considera des de l'estadística espanyola, presenta uns trets característics presents en totes les edicions, del primer a l'últim dels Nomenclàtors. Per fer evidents aquestes característiques, es recupera en aquest punt alguns dels conceptes introduïts en el segon capítol i s'utilitza l'experiència de tercers països per detectar les singularitats del cas espanyol. En definitiva, aquests trets característics són:

- i) **Unitat geogràfica de tipus estadístic.** Les entitats de població són unitats de tipus estadístics ja que no tenen cap mena de reconeixement de tipus administratiu o legal. No serà fins a 1970 quan algunes entitats són considerades Entitats Locals Menors (ELM) segons estableix la Llei de Règim de Bases Locals, que les dota de certa representativitat i les hi atribueix determinades funcions. De tota manera, la majoria de les entitats no tenen aquest reconeixement, sinó que es tracta d'unitats establertes per l'agència estadística estatal amb l'ajuda dels ajuntaments i sobre la base d'uns criteris establerts. Com a unitat estadística, l'entitat de població té avantatges i inconvenients. Entre els avantatges destaca la consistència lògica que les caracteritza, ja que han estat creades a partir d'un criteri que s'aplica de forma homogènia en el territori, com a mínim des d'un punt de teòric. Per contra, el principal inconvenient és que s'han de definir cada Cens i això va en detriment de la comparabilitat històrica. Les entitats de població canvien perquè la distribució territorial també ho fa, però també degut a diferents interpretacions d'una mateixa estructura territorial. En canvi, les unitats administratives són més estables i constants en el temps, de manera que són més fàcils de comparar.
- ii) **Establerta segons un criteri de tipus morfològic.** Les unitats geogràfiques de tipus estadístic es poden definir sobre la base de diferents criteris. Es poden crear unitats amb el mateix nombre de població o la mateixa superfície o, per complicar-ho una mica més, unitats que defineixen sistemes de relacions en l'àmbit de la mobilitat quotidiana laboral. Les combinacions són infinites, però totes elles tenen com a denominador comú que es creen a partir d'un criteri homogeni que les fa comparables entre sí. Què defineix a les entitats? Hom podria pensar que és el nombre d'edificis o la població, però de fet és la forma com s'agrupen. Una entitat de població és una agrupació de població o edificis clarament diferenciada de la resta. Es tracta d'un criteri de tipus morfològic, ja que té en compte la forma en la que la població es distribueix en el territori. Vist des del cel, les entitats de població equivaldrien a les taques de poblament.

- iii) **Utilitza els edificis.** No totes les agrupacions són considerades entitats. L'estadística espanyola utilitza els edificis per determinar les entitats, tot i que ha variat el mínim exigít. Des del Nomenclàtor de 1991 també s'utilitza la població (50 habitants com a mínim) per considerar com a entitat aquelles agrupacions d'edificis que no superen el mínim exigít. Com s'ha assenyalat en el segon capítol, el criteri dels edificis s'utilitza quan es vol captar unitats poblacionals de petita grandària. Les entitats petites establertes segons els edificis són més semblants a sí mateixes que segons la població. En els casos que només es tenen en compte unitats poblacionals de certa grandària, la població sol ser el criteri utilitzat.
- iv) **Manca de límits precisos.** En el cas espanyol, les entitats de població no tenen límits precisos. És a dir, no es pot saber quina porció del territori ocupa cada entitat. Aquest fet limita les possibilitats de l'anàlisi que es pot fer sobre llur base. De fet, tampoc se sap com estan distribuïdes a l'interior del municipis, ja que no estan georeferenciades de cap manera. La informació més precisa que tenim és la distància respecte al nucli principal, que tampoc està disponible per a tots els anys. La manca de límits és un problema sobretot per les entitats més petites, que es troben en municipis on n'hi ha més d'una. El fet que Espanya utilitzi una definició tan generosa d'entitat es converteix en inconvenient a l'hora d'assignar límits a totes les entitats, ja que si bé és possible conèixer els límits de les agrupacions també caldrà determinar com assignar les àrees inhabitades. De tota manera, cal assenyalar que des de 1940, de forma implícita, les entitats tenen límits precisos. Aquestes es componen de nucli i disseminat. Per garantir la comparabilitat històrica cal assumir que el nucli a partir d'aquest any equival a l'entitat en els Nomenclàtors anteriors. Per assignar el disseminat a cada entitat cal crear límits. Si no és així, amb quin criteri s'assigna un edifici aïllat entre dos nuclis a una o altra entitat?
- v) **Establerta sobre la base dels municipis.** Una de les característiques a tenir en compte sobre les entitats en el sistema estadístic espanyol és que es creen sobre la base municipal. Què vol dir això? Doncs que les entitats són unitats geogràfiques per sota del municipi o inframunicipals. Els límits municipals condicionen a les

entitats de tal sort que cap d'elles els pot creuar. És a dir, no hi ha entitats que pertanyin a dos municipis. Malgrat això, es coneix que les entitats de població, enteses com un conjunt d'edificis formant places i carrers, poden superar de bon tros les fronteres municipals, tal i com mostren Rueda, Camarasa i Mateu (1987). A efectes del Nomenclàtor, hi haurà tantes entitats com municipis hi hagi. El creixment urbà i la concentració de la població ha accentuat amb el temps aquest tipus de disfuncionalitats. També cal tenir en compte la superfície municipal. Per exemple, si les entitats es captessin sobre la base de les províncies això no seria un problema ja que és menys probable trobar entitats que creuin les fronteres provincials. En definitiva, la utilització del municipi com a unitat de base distorsiona la realitat en aquells casos en que les entitats sobrepassen els seus límits.

vi) **Cobreix tot el territori.** La integritat territorial fa referència al fet que la unitat en qüestió cobreixi o no sistemàticament tot el territori. Per a ser precisos, més que parlar de cobertura territorial hauríem de parlar de cobertura poblacional. Com les entitats no tenen límits precisos, no es pot dir que cobreixin tot el territori. Qualsevol porció de terra pertany a un municipi, però no passa el mateix amb les entitats. Des del punt de vista de la població, fins a 1940 no tothom viu en una entitat de població perquè hi ha persones que podien residir en disseminat. A partir d'aquest any, les entitats cobreixen tota la població, doncs el disseminat es vincula a les entitats i no al conjunt del municipi com venia essent habitual. Això implica, encara que no es coneixin, que les entitats tenen límits i, per tant, també cobririen tot el territori.

vii) **El tractament del disseminat.** La darrera de les característiques que s'ha comentat ha quedat més o menys coberta en els punts anteriors. Tot el que no forma part d'una entitat abans de 1940 o nucli a partir d'aquest any forma el que coneixem per disseminat. En alguns Nomenclàtors, la població en disseminat es classifica segons visqui a més o menys distància del nucli habitat més proper.

viii) **No s'utilitza per difondre informació censal.** El Nomenclàtor és una estadística censal que realitza durant la fase preliminar del Cens i que, per contrapartida, obté

d'aquest només el total d'habitants. El Cens no utilitza l'entitat per difondre els seus resultats. L'opció d'obtenir més informació a escala d'entitats depèn de la relació que s'estableixi amb les seccions censals, que són les unitats bàsiques de recollida de la informació. En la mesura que sigui possible generalitzar des de les seccions censals a les entitats es podran analitzar les dades a aquesta escala. Malauradament, això ja no és possible per a un grapat de Nomenclàtors que, per antics, ja no disposen de la informació de base. Tampoc ho és per als Nomenclàtor recents, dels que si tenim les dades per seccions censals, però no sempre aquestes es corresponen amb els límits de les entitats.

6. Reflexions finals a la primera part: *la qualitat formal del Nomenclàtor*

En aquesta primera part he intentat donar una visió de conjunt de tot el que representa el Nomenclàtor des d'un punt de vista teòric. Els propers capítols s'encarregaran de mostrar-ne la vessant pràctica. Ara però, és hora d'examinar la qualitat de la font des d'una perspectiva formal.

La qualitat d'una font es mesura en funció de la capacitat de les dades de satisfer les expectatives generades amb el seu ús. Es tracta d'un concepte relatiu, tot depèn de les finalitats amb les que es vol treballar la informació. En aquest cas, i com indica el propi títol de la tesi, l'objectiu és estudiar la distribució territorial de la població i és en aquest sentit que s'ha d'examinar la font. Qualitat i error són conceptes relacionats. L'error és la diferència que existeix entre la distribució del poblament i la mesura que en fa el Nomenclàtor. A aquestes alçades, ja sabem que l'entitat de població és una unitat geogràfica adient per aproximar-nos a la distribució territorial de la població. Assumint aquesta premissa, la pregunta que es planteja a continuació és: quin grau de confiança mereix el Nomenclàtor coma font per a l'estudi territorial de la població i el seu canvi en el temps?. S'intentarà respondre a aquesta pregunta amb els elements que es tenen fins aquest punt i segons els següents criteris: exactitud, precisió, consistència temporal, consistència lògica, integritat territorial.

- i) **Exactitud.** L'exactitud és el grau en que quelcom s'ajusta al seu valor real. Fins a quin punt el retrat que fa el Nomenclàtor de la distribució territorial de la població és fidel a la seva distribució real?. Sense cap mena de dubte, la millor forma de respondre aquesta pregunta és comprovar la versió del Nomenclàtor amb la distribució del poblament de cada municipi, ja sigui via el treball de camp o l'ajuda de fonts complementàries com els mapes o la fotografia aèria. De tota manera, això ja no és possible fer-ho per a totes les edicions. Tant la definició d'entitat abans de 1940 com la de nucli després d'aquest any exigeixen un total de 10 edificis agrupats per a ser considerat com a tal en el més restrictiu dels casos. Si es compara aquesta exigència amb la de França, Austràlia o els Estats Units, ens adonem que la definició d'entitat en el cas espanyol és molt més generosa que en aquests països. Quan més generosa és la definició d'entitat, millor es pot captar la distribució territorial de la població, sobretot pel que fa a les unitats poblacionals més petites. En contrapartida, el fet que la captació estadística de les entitats estigui supeditada als límits municipals ofereix una visió fragmentada en aquells casos en que les entitats superen aquests límits. Així doncs, el Nomenclàtor crea una distorsió del poblament que afecta directament a l'exactitud i, conseqüentment, a la qualitat de la font. Però aquest problema té fàcil solució: sempre que una unitat poblacional aparegui dividida en diverses entitats, aquestes es poden combinar per acabar formant la unitat que es desitgi. Per contra, quan una entitat engloba més d'una unitat poblacional, és més difícil recomposar la situació original.
- ii) **Precisió.** La precisió fa referència al nivell de detall amb que es recull la informació, que en el cas que ens ocupa, no s'ha de confondre amb el llinar utilitzat en la definició d'entitat. Més aviat té relació amb el detall en la referenciació geogràfica de la informació. El fet de dir que una determinada entitat es localitza dins del territori d'un determinat municipi és exacte però poc precís. El Nomenclàtor dóna poca informació respecte a la posició que ocupen les entitats dins dels límits municipals. Només algunes edicions disposen de la distància entre

les entitats i el nucli principal, però no es coneix en quina direcció es troben. L'absència de límits que permetin saber quina àrea ocupa cada entitat és una altra mancança a destacar. En resum, el Nomenclàtor es poc precís pel que fa a la georeferenciació de les entitats. La precisió serà menor quan més gran sigui la superfície del municipi. Evidentment, les dades podrien ser menys precises. El fet d'utilitzar el municipi com a base per a organitzar el Nomenclàtor té avantatges, ja que la grandària mitjana dels municipis a Espanya, tot i que varia per regions, és més petita que en països com Mèxic o Colòmbia. Amb tot, quan més densa sigui la malla municipal, més precisa serà la informació pel que fa a la localització de les entitats. Per georeferenciar la informació del Nomenclàtor és necessari utilitzar cartografia que permeti identificar cada entitat i assignar les coordenades pertinents.

- iii) **Consistència temporal.** La consistència temporal té relació amb l'aplicació d'un mateix tractament a les dades al llarg del temps. Aquesta afecta tant a la recollida de les dades com al processament i la presentació dels resultats. El Nomenclàtor té problemes de comparabilitat com qualsevol altra font que es perpetua en el temps de manera continuada. La definició d'entitat ha variat del primer al darrer dels nomenclàtors pel que fa al nombre d'edificis necessaris per a constituir entitat. Si apliquem de manera retroactiva el criteri més actual, teòricament és possible reconstruir una sèrie temporal homogènia, excepte per 1940. Pel que fa a la informació disponible per entitats, el Nomenclàtor tampoc és consistent en el temps. No hi ha cap variable que estigui present en tots els nomenclàtors excepte la categoria de l'entitat. La consistència històrica també afecta a la divisió municipal, que ha variat entre la data del primer i últim Nomenclàtor. Els canvis en el mapa municipal afecten la comparabilitat temporal, ja que les entitats han estat captades sobre aquesta base. És recomanable utilitzar la mateixa divisió municipal per a tot el període, sobretot quan aquest és molt ampli. Quan dos municipis s'agreguen els problemes són menors que quan un municipi es desagrega. En el primer dels casos, la solució és tan senzilla com sumar els resultats. Per contra, en el segon cas, la solució és més complexa. Des

d'un punt de vista formal, podem dissenyar propostes d'integració per garantir la comparabilitat històrica, però l'anàlisi dels resultats dirà si realment és factible fer-ho.

- iv) **Integritat territorial.** La integritat territorial mesura fins a quin punt les dades estan disponibles per a la totalitat d'un àrea geogràfica i un període determinat. La cobertura territorial del Nomenclàtor és completa perquè s'organitza sobre la base dels municipis, que cobreixen tot el territori. Fins a 1940, no tota la població habitava en una entitat perquè n'hi havia que formava part del disseminat. En canvi, a partir d'aquest any, la població al complet es vincula a les entitats, formades de nucli i disseminat.

- v) **Consistència lògica.** La consistència lògica fa referència a la idoneïtat de les dades per a estudiar un determinat fenomen. És el Nomenclàtor una font idònia per a estudiar la distribució territorial de la població? A priori tot indica que sí. Si l'entitat de població és la millor unitat geogràfica per aproximar-nos a la distribució territorial de la població, llavors el Nomenclàtor és la millor font per a fer-ho. De fet, no n'hi ha cap altra que li faci competència. Malgrat això, les aplicacions amb les dades serviran per donar una resposta més fonamentada a la pregunta que es planteja.